

Albert B. Gábor

TANKÖNYVPIAC, TANKÖNYVHASZNÁLAT, TANKÖNYVREVÍZIÓ

**Mozzanatok a klebelsbergi korszak történelemtankönyv-történeti
és iskolatörténeti kutatásaiból**

Habilitációs dolgozat

2015

TARTALOM

Bevezetés	5
A kutatás célja, tudomány-rendszertani helye	5
A klebelsbergi időszak történelemtankönyv-történetének vázlatos áttekintése	6
A vizsgált iskolatípusok	8
Kutatási forrásbázis és elemzési módszerek	10
Az állami és városi fiú-középiskolák történelem-tankönyv- használata	15
Keresettek voltak-e Domanovszky Sándor középiskolai történelemtankönyvei?	15
A szerzői honorárium alakulása	19
Kritikák a Domanovszky-tankönyvek maximalizmusával szemben	20
Domanovszky kiszorulása a tankönyvpiacról	23
Középiskolai és tanítóképző intézeti tanárok a két világháború közötti tankönyvrevíziós mozgalomban	25
A nemzetközi tankönyvrevíziós mozgalom hazai delegáltjaként ...	26
Tankönyvírói kapcsolatháló	28
Tanítóképző intézeti tanárok bevonása a tankönyvrevíziós mozgalomba	30
A Mika–Marczinkó-tankönyvek	39
A Mika–Marczinkó-tankönyvek tényleges iskolai használata	39
A Lampel Kiadó tankönyvszerzői	44
Tartósság és liberális-közjogi szemlélet	44
Marczinkó Ferenc, a „hazai középosztály tipikus tagja”	47
Bencés és piarista tankönyvszerzők az állami és a római katolikus fiú-középiskolák történelemtankönyv-piacán	48
A Szent István Társulat tankönyvei az állami és a római katolikus felekezeti fenntartású fiú-középiskolákban	50

Egy bencés szerzetes tanár többgenerációs tankönyvének sikere az állam által árszabályozott tankönyvpiacra:	
Balogh Albin munkássága	53
A kegyes tanítórend által fenntartott fiú-középiskolák tankönyvhasználatára	59
A piarista tankönyvszerzők	64
A Jászai-Balanyi-féle VIII. osztályos magyar történet	66
Jászai és a vörös gölem	67
A református fiú-középiskolák történelemtankönyv-használata ...	71
A tankönyvválasztás döntésmechanizmus-processzusa	71
Kiss Lajos, egy letűnt kor tankönyvírója	74
Madai Pál és társszerzői	75
Bírálati jelentések, protestáns felekezeti szempontok	76
Madai és Domanovszky tankönyvírói interpretációs módjai	79
Az evangélikus, az izraelita és a magánfenntartású fiú-középiskolák történelemtankönyv-használata	83
Az evangélikus fiú-középiskolák tankönyvhasználatának topográfiája	83
A tankönyvek engedélyezése, nem engedélyezett tankönyvek használata az evangélikus fiú-középiskolákban	85
Bírálok és tankönyvbírálatok	89
Történelemtankönyvek az izraelita és a magánfenntartású fiú-középiskolákban	91
Tanulságok, új kutatási eredmények	95
Függelék	102
Irodalom	106
Levéltári, kéziratári források	129
Képek jegyzéke	134
Ábrák jegyzéke	135
Diagramok jegyzéke	135
Térképek jegyzéke	135
Köszönetnyilvánítás	136

BEVEZETÉS

A kutatás célja, tudomány-rendszertani helye

A két háború közötti időszak történelemtankönyv-történetének tényanyagáról és alapvető összefüggéseiről igen sokat tudunk. A hazai történelemtankönyv-történettel foglalkozó szakmunkák napjainkig – *Unger Mátyás* 1976-ban megjelent, több kiadást is megélt tankönyvtörténeti összefoglalását (*Unger*, 1976, 1979) viszonyítási pontnak tekintve – elsősorban a korabeli tankönyvszerzők tankönyvi interpretációs módjain keresztül vizsgálták a tankönyveket (*Bartos*, 2002; *Albert*, 2006; *Katona*, 2010a). Ugyanakkor kevés figyelem fordult a korabeli tankönyvpiacot befolyásoló tényezőkre, így főként a tankönyvek tényleges iskolai használatára irányuló széles körű adatfeltárásokra. Ezt a hiányosságot pótolva – elsősorban az 1931–1932-es iskolai év értesítői alapján – a *Klebelsberg Kuno* vallás- és közoktatásügyi miniszter hivatali idején forgalomba került fiú-középiskolai történelemtankönyvek tényleges iskolai használatára irányuló vizsgálatokat végeztünk.

Kutatásunk interdiszciplináris kötöttségű, mivel eredményeink a neveléstörténeten belül „mostohagyerekként” (vö. *Katona*, 2010b) kezelt történelemtantárgy-történeti és az iskolatörténeti kutatások ismeretrádiusát egyaránt szélesítik.

A klebelsbergi időszak történelemtankönyv-történetének vázlatos áttekintése

Bár a klebelsbergi időszak tankönyvtörténeti tényanyagának és összefüggésrendszerének vázlatos áttekintése a történelemtanítás-történettel és neveléstörténettel foglalkozó szakemberek számára az eddigi szakmunkáknak köszönhetően ismert (l. *Unger*, 1976; *Albert*, 2006; *Katona*, 2010a; *Gózsy és Dévényi*, 2011), a tankönyvhasználati vizsgálatunk eredményeinek bemutatása korábbi szakmunkák eredményeinek új szempontokkal való gazdagítása okán nem érdektelen.

Az 1924-es középiskolai törvény és tanterv szerint 1926 és 1931 között új tankönyvsorozatok kerültek forgalomba, melyeket a kiadók évről évre, felmenő rendszerben jelentettek meg. Az 1931–32-es tanévben tehát a III. osztálytól a VIII. osztályig bezárólag elviekben rendelkezésre álltak a kiadók teljes tankönyvsorozatai. Ez indokolja azt, hogy a korabeli iskolai értesítőkből miért elsősorban az 1931–32-es iskolai évben használt tankönyvjegyzéket választottuk ki.

Mint korábbi kutatásokból (*Unger*, 1976; *Albert*, 2006) ismert, öt kiadó jelentetett meg teljes sorozatot: a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, a Szent István Társulat, az Athenaeum, a Lampel és a Franklin Kiadó. Utóbbi két teljes sorozattal is megjelent a tankönyvpiacon.

A kultuszkormányzat által támogatott Királyi Magyar Egyetemi Nyomda a kor neves történészét, *Domanovszky Sándort* (1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931) nyerte meg szerzőnek, a katolikus kiadó *Balogh Albint* (1926), a *Marczell Ágoston* és *Szolomájer Tasziló* (1927, 1928, 1929, 1930), valamint a *Miskolczy István* és *Szolomájer Tasziló* szerzőpárost (1931). (*Szolomájer* a harmincas években *Szegedire* magyarosította a nevét.) Az Athenaeum sorozatait *Ember István*, részben *Dékány István* közreműködésével (*Ember* és *Dékány*, 1926, 1927, 1928; *Ember*, 1929, 1930, 1931), a Lampel Kiadó kiadványait *Mika Sándor* egykori tankönyve alapján pedig *Marczinkó Ferenc* jegyezte (*Mika* és *Marczinkó*, 1927, 1928, 1929, 1930). A Lampel a középiskolák III. osztálya számára a *Jászai Rezső* és

Balanyi György szerzőpárost kérte fel tankönyvírásra (1926), a VIII. évfolyam számára pedig két párhuzamos tankönyvet is piacra dobott (*Jászai és Balanyi*, 1931; *Marczinkó és Pálffy*, 1931). A Franklin-sorozat egyik változatát teljes vertikumában *Madai Pál és társszerzői* (*Madai*, 1926, 1927, 1928, *Madai és Ványi*, 1929, *Madai, Koch és Németh*, 1930, *Barthos, Koch és Madai*, 1931), a másik változatot *Kontraszty Dezső és Tihanyi Béla* írták (1927, 1928, 1929, 1930). A második változat III. osztályos tankönyvének *Szabó Dezső* (1926) volt a szerzője. A klebelsbergi időszakban a református egyház nem jelent meg önálló tankönyvsorozattal.

A témába vágó tanulmányokban és a hosszabb, monografikus feldolgozásokban a tankönyvszerzők és a tankönyvkiadók általában azonos megítélést kaptak, *Domanovszky* pozitivistá és *Ember* szellemtörténeti tankönyveit előszeretettel citálták, méltatva mindkét szerző színvonalas tankönyveit (*Unger*, 1979: 179). A középiskolák tömegesedésével együtt járt, hogy megnőtt a kereslet a modernebb, könnyebb hangvételű, módszertanilag újszerű tankönyvek használata iránt, továbbá előidézte a tudós szerzők fokozatos háttérbe szorulását a tankönyvírás területén (*Unger*, 1976; *Katona*, 2010a; *Gózszy és Dévényi*, 2011). A felekezeti szembenállás még inkább beszűkítette a dualizmus korszakával összevetve is szűkülő tankönyvpiacot (*Unger*, 1979: 195.). A katolikus középiskolák a Szent István Társulat sorozataiból tanultak, a protestánsok a Franklin, esetleg a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadványaiból. *Szabó Dezső* tankönyvének szellemisége a régi korok hangulatát idézte, és biografikus színezetű volt (*Katona*, 2010a). A Lampel Kiadó tankönyvei inkább liberális-közjogi szemléletet tükröztek. A kultusztárca – a Hivatalos Közlöny korabeli kiadói hirdetései bizonyítják – anyagilag is támogatta a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdát (*Albert*, 2006: 27-34.).

A tankönyvtörténeti szakaszhatárok kijelölése nem értelmezhető mereven, vizsgált időszakunkban – a klebelsbergi korszakban – az 1924-es középiskolai törvény és tanterv értelmében – mint ahogy fent már említettük – 1926 és 1931 között felmenő rendszerben láttak napvilágot a tankönyvek.

A korábbi tankönyvtörténeti szakmunkákból ismert: a III. és a VIII. évfolyamon magyar történeti, a IV–VII. évfolyamokon egyetemes történeti anyagrésszel ismerkedtek a növendékek.

A vizsgált iskolatípusok

Kutatásunk számos szállal kapcsolódik a neveléstörténet örökzöld témájához, az iskolatörténethez is. Az 1931–32-es tanévben a leány-középiskolákat leszámítva összesen 29 gimnázium, 71 reálgimnázium és 19 reáliskola működött a trianoni Magyarországon (*Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1934: 275.).

Fenntartói viszonylatban 52 állami és városi, 34 római katolikus, 26 protestáns (19 református és 7 evangélikus), 2 izraelita (a rabbiképzőt leszámítva), 3 egyesületi (magán) és 1 német nyelvű.

Nézzük, mire terjedt ki a tankönyvhasználati vizsgálatunk!

Áttekintettük az összes magyarországi fiú-középiskola tankönyvhasználatát az alábbi bontásban:

Összesen 16 budapesti állami (és községi) fiú-középiskola III. osztályos magyar történeti tankönyvének tényleges iskolai használatára találtunk adatot. (Nem találtunk a tényleges tankönyvhasználatra utaló információkat az I. kerületi Verbőczy István Reálgimnázium és a budapesti Magyar Királyi Bocskai István Reáliskolai Nevelőintézet vonatkozásában.)

Ugyanezt a vizsgálatot elvégeztük a vidéki állami (és községi) iskolák tekintetében is. 14 nyugat-magyarországi, továbbá 19 kelet-magyarországi fiú-középiskola III. osztályos tankönyvének használatára kerestünk és találtunk adatot. (Egyedül a szentesi Magyar Királyi Állami Horváth Mihály Reálgimnázium nem közölte a részletes tankönyvjegyzékét.)

Áttekintettük a vidéki intézményekben az egyetemes történeti tankönyvek (IV–VII. évfolyam) gyakoriságát egyaránt.

A vidéki állami fenntartású fiú-középiskolák esetében áttekintettünk néhány korábbi, 1926–1927-es, 1927–1928-as, 1928–1929-es iskolai értesítőt is abból a célból, hogy a tankönyvváltoztatás mozgásait is nyomon tudjuk követni: mely iskolák tartottak ki például *Domanovszky* mellett, és melyek pártoltak el a neves szerzőtől?

5 fővárosi római katolikus fenntartású fiú-középiskola tényleges tankönyvhasználatát is rögzítettük.

A Szent Ferenc-rendi esztergomi Szent Antal Reálgimnáziumot és a miskolci Királyi Katolikus Fráter György Gimnáziumot leszámítva 15 nyugat-magyarországi és 14 kelet-magyarországi római katolikus fiú-középiskola tankönyvválasztását is nyomon követtük az iskolai értesítők segítségével. Az esztergomi ferencesek által fenntartott iskola csak 1931-ben nyílt, így értelemszerűen a harmincas évek közepének tankönyvhasználatát lehetett csak rekonstruálni.

A szerzetesrendek által fenntartott intézmények tankönyvválasztása fenntartói bontásban is modellálhatóvá vált, így teljes áttekintéssel rendelkezünk a bencések, a piaristák, a jezsuiták, a ciszterciek és a premontreiek által fenntartott fiú-középiskolák III. és VIII. osztályos tankönyvhasználatáról is.

Megvizsgáltuk a 19 magyarországi református, a 7 evangélikus, továbbá az izraelita felekezetű és a magán-fiúközépiskolák tankönyvhasználatát is. Az 1931–1932-es tanévben használatos történelemtankönyvekről az iskolai értesítőjében nem mindegyik református fiú-középiskola nyilatkozott, így levéltári források segítségével – korabeli iskolaigazgatói beszámolókat megszólaltatva – mind a 19 református fiú-középiskola 1930-as évek közepén használatos tankönyvlistáját tudtuk csak rekonstruálni. Az evangélikus fiú-középiskolák tankönyvválasztását szintén az iskolai értesítőkkel, továbbá – a szarvasi ág. hitv. Vajda Péter Gimnázium vonatkozásában, melynek kiadott évkönyve nem közölte a tankönyvjegyzékét – levéltári forrásokkal tudtuk modellálni. Ismerjük a pesti és a debreceni izraelita fenntartású, valamint a három magán- és/vagy egyesületi fiú-középiskola tankönyvválasztási adatait is.

Nem vállalkozunk viszont arra, hogy adatösszesítésünkéből iskolatípus és tanulólétszám szerint is következtetéseket fogalmazunk meg. Az iskolai értesítők adatösszesítése alapján így is kellő bizonyossággal tudunk a tényleges iskolai tankönyvhasználatról, így a tankönyvpiac működéséről következtetéseket megfogalmazni, a korábbi tankönyvtörténeti elemzéseket felhasználva hipotetikus megállapításokat tenni arról,

hogy a történelemtankönyv-használat révén az egyes iskolák milyen értékvilágot, tudáskánont, történelmi tudatot közvetítettek növendékeiknek.

Kutatási forrásbázis és elemzési módszerek

Dolgozatunk tankönyvpiaccal és a tankönyvek tényleges iskolai használatával kapcsolatos legfontosabb forrásai az iskolai értesítők, továbbá a tankönyvszerzők tankönyvírói munkásságára, a tankönyvszerzők és a tankönyvkiadók közötti levelezésekre, a tankönyvhasználattal kapcsolatos igazgatói jelentésekre, korabeli tankönyvbírálatokra irányuló levéltári iratanyagok, melyek segítségével a tankönyvek tényleges iskolai használata rekonstruálható, az ezzel kapcsolatos döntésmechanizmus processzusa modellálhatóvá vált.

Nem célunk a nemzetközi tankönyvrevízió hazai eseménytörténetének szisztematikus feltárása, ugyanakkor a tankönyvszerzők kapcsolathálójának feltérképezése szempontjából – egykorú külföldi szakmunkák, továbbá hazai levéltári források segítségével – érintőlegesen foglalkozunk ezzel a témával is.

A tantervek és tanügyi dokumentumok mellett az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban áttekintettük az Országos Köznevelési Tanács korabeli jegyzőkönyveit, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum tankönyvtárában pedig a rendelkezésre álló iskolai értesítőket.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában *Domanovszky Sándor* személyes hagyatéka őrzi a neves szerző tankönyvei kiadásával kapcsolatos iratanyagokat, a tankönyveiről írt bírálatokat, a tankönyvei után kifizetett honorárium összegét éves bontásban¹. Ugyancsak a *Domanovszky*-tankönyvek tankönyvpiaci helyzetéről, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1928-as működéséről további értékelhető adatokat dolgoztunk fel az Eötvös Loránd Tudo-

¹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (továbbiakban MTAK Kézirattár), Ms. 4532/1–47. Domanovszky tankönyveinek kiadásával kapcsolatos iratok.

mányegyetem (ELTE) Levéltárban a BTK Dékáni Hivatali anyag segítségével.²

A Szent Benedek-rendi fiú-középiskolák történelem-tankönyv-használatát a fiú-középiskolák tankönyv-megállapító értekezleti jegyzőkönyveiből rekonstruálhattuk.³ *Balogh Albin* tankönyvírói és történelemtanári tevékenységéről értékes iratcsomókat őriz a Főapátsági Könyvtár Benedictina gyűjteménye.⁴

A Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárában feldolgoztuk *Balanyi György* és *Jászai Rezső* személyes irathagyatékát,⁵ a tankönyvtörténeti vonatkozásokhoz pedig hasznos rendtörténeti háttéradatokat is felhasználtunk. Így *Révai József* piarista rendtárs visszaemlékezéséből nyomon követhetővé vált *Jászai* és *Balanyi* szerepvállalása a Tanácsköztársaság idején.⁶ *Léh István* teológus hagyatékában – vélhetően *Schütz Antal* teológus „Mi kellene Rendünknek?” című töredékes naplójegyzetéből – pedig a piaristák tankönyvhasználatáról olvashatunk értékes utalásokat.⁷ A piarista tankönyvek jóváhagyási processzusának megértéséhez *Balanyi György* és *Halamka Gyula* (később *Hanthó Gyula*) teológusok cenzori jelentései nyújtottak iránymutatást.⁸

2 Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (továbbiakban ELTE Levéltára), 8/b BTK DH 1600/1928–29. Dr. Császár Elemér jelentése a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1928. évi működéséről.

3 Pannonhalmi Főapátsági Levéltár (PFL). Főapáti Hivatal iktatott iratai, 408/1931, 299/1929, 700/1928.

4 Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény. BK 634/ V. 5.; 634/ II. 5.d.

5 Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (továbbiakban PMKL). IV. 132. Balanyi György hagyatéka; PMKL IV. 107. Jászay-hagyaték, I. Személyes iratok, 1883–1944.

6 PMKL. Révai József-hagyaték. Sk. 6. A revolúciótól az evolúcióig, I–II. (önéletrajz, 1918. szept. – 1920. aug. 21.)

7 PMKL. IV. 187. Léh István-hagyaték. Sk. 5. Naplótöredék, 1918–1919.

8 PMKL. Piarista rendfőnökség új levéltára (I.1.b). Iktatott levelezés. 1926/969. sz. Halamka Gyula felterjeszti cenzori jelentését Balanyi és Jászai III. osztályos történelmi könyvéről. 1928/85.sz. Balanyi György betérjeszti cenzori jelentését a Kontraszti-Tihanyi-féle „Az ókor története” c. kéziratról. 1930/630. sz. Balanyi György betérjeszti Kontraszti Dezső „Világtörténelem IV. rész” c. munkájáról a cenzori jelentést.

A református fiú-középiskolák iskolai értesítői nem minden esetben közöltek tankönyvjegyzéket, viszont az Egyetemes Konventi Elnökség számára készült iskolaigazgatói jelentések beszámoltak a két háború közötti református felekezeti fenntartású fiú-középiskolákban használatos tankönyvekről.⁹

A református fiú-középiskolák tankönyvhasználati és döntésmechanizmus-történeti áttekintése a Magyarországi Református Egyház egyetemes konventi jegyzőkönyveinek, a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára által őrzött – a döntés előkészítését befolyásoló – tankönyvbírálati¹⁰ és szakelődói jelentések áttekintésével vált teljessé.

Az evangélikus fiú-középiskolák tankönyvhasználata az Országos Evangélikus Levéltárban található Egyetemes Tanügyi Bizottság iratai és az egyetemes közgyűlési jegyzőkönyvek segítségével vált rekonstruálhatóvá.¹¹

A magyarországi tankönyvrevízió kérdéseivel az 1920-as években főként a nemzetközi történészkonferenciák foglalkoztak, az 1930-as évek elején e mozgalom motorjává a Nemzetek Szövetsége égisze alatt még 1919-ben létrehozott Commission Internationale de Coopération Intellectuelle (a továbbiakban C.I. de C.I.) nemzeti albizottságai váltak. A történészkonferenciákon, tanácskozásokon a kultusztárcát képviselő *Domanovszky Sándorról*, *Domanovszkynak* a nemzetközi tudományos közéletben betöltött szerepéről elismerően szólt a Comité International des Sciences Historiques (a továbbiakban CISH) egykori elnökének történeti összefoglalója (*Erdmann*, 1987, 2005), a kultusztárcához írt beszámolóiról pedig *Domanovszky Sándor* személyes irathagyatéka árulkodik.¹²

9 Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (a továbbiakban: MREZSL). 2. d. fond. Konventi Tanügyi Bizottsági iratok, 1840–1950. II. Iskolákra vonatkozó iratok. 45. és 46. doboz. Gimnáziumi jelentések, értesítők, 1934–1935.

10 MREZSL. 2. d. fond. Konventi Tanügyi Biz. iratok, 1840–1950. IV. Tankönyvügyek. 86. doboz. Tankönyvek bírálata, 1925–27.

11 Evangélikus Országos Levéltár (továbbiakban EOL) Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 17–18. csomó.

12 MTAK Kézirattár, Ms. 4520/1–264. Domanovszky Sándor Comité International des Sciences Historiques-beli tevékenysége.

1932-ben keltették életre a C.I. de C.I. Magyar Nemzeti Bizottság Külföldi Tankönyvügyi Albizottságát, mely más országok nemzeti bizottságaival közvetlenül lépett kapcsolatba. A Magyar Tudományos Akadémia keretében működő Külföldi Tankönyvügyi Albizottság elnöki feladatait a neves pedagógiaprofesszor, *Fináczy Ernő* halála után éppen *Domanovszky Sándor* látta el. A szervezet működésére vonatkozó iratanyagok az Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában kutathatók.¹³ A forrásanyag bizonyítja az albizottság tagjának, későbbi elnökének, *Domanovszky*nak az aktív szerepvállalásait. A harmincas években a tankönyvrevízió kérdésköre intézményesült, sajátos munkamegosztás is kialakult a C.I. de C.I. Magyar Nemzeti Bizottság Külföldi Tankönyvügyi Albizottsága és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (továbbiakban VKM) IV. ügyosztálya között. Előbbi a tárgyalásokat, a konkrét módosító javaslatok megfogalmazását vállalta fel, a VKM IV. ügyosztálya pedig az anyaggyűjtést (a külföldi tankönyvek beszerzését), a magyar külügyi képviselők vagy magyar tudományos intézetek bevonásával pedig a tankönyvek feldolgozását. A VKM IV. ügyosztályának anyagait a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzi.¹⁴

A neves művelődéstörténész valóságos hídverő szerepet játszott, a hozzá érkezett levelek sokasága bizonyítja,¹⁵ hogy a tankönyvkérdésben a hazai szakemberek is bizalommal fordultak hozzá. *Domanovszky* nemzetközi tankönyvelemzéseket is végzett, a tanulmányban folyamatosan hivatkozott nemzetközi tankönyvek megtekinthetők a braunschweigi kutatóintézet tankönyvtárában.¹⁶

¹³ MTAK Kézirattár. K 1598 Régi Akadémiai Levéltár. Commission Internationale de Cooperation Intellectuelle Magyar Nemzeti Bizottsága jegyzőkönyvei; MTAK Kézirattár, K. 1599. Régi Akadémiai Levéltár. Commission Internationale de Cooperation Intellectuelle Magyar Nemzeti Bizottsága Külföldi Tankönyvügyi Albizottsága jegyzőkönyvei.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 636 Egyetemek, főiskolák és tudományos intézetek, 1932–1936. évkör 65–14. tételle. (Külföldi tankönyvek revíziója.)

¹⁵ MTAK Kézirattár, Ms. 4522/110-4528/165. Domanovszky Sándorhoz írt levelek.

¹⁶ Johannes Ferber: *Mittelalter und Reformationszeit*. München–Berlin, Arnold

A levéltári források elemzésekor a hagyományos történeti leírás módszerét alkalmaztunk, de néhány esetben adataink kellő megtámogatottsága végett éltünk a tankönyvi tartalomelemzés módszerével is.

Mészáros István (1988) klasszikus iskolatörténeti szintézise nyomán dolgoztunk tankönyv-topográfiai térképlapokkal egészül ki. Az iskolai értesítők és a levéltári iratanyagok feldolgozása során a tankönyvszerzőkről – eddig a történelemtantárgy-történészek számára is új – korabeli fényképeket, fotókat gyűjtöttünk.

A szerző reméli, hogy a kötet újabb szempontokkal, megközelítési módokkal gazdagítja a klebelsbergi időszak történelemtanítás-történetére irányuló és a bevezetőben vázlatosan áttekintett, korábbi tankönyvtörténeti kutatási eredményeket.

Reimann, 1932. (GEI, HDG-III 24 (1,23) 1.); Alfonso Manaresi: Storia moderna per i licei classici, scientifici e gli istituti magistrali. Milano, Trevisini [1936?]. (Az 1946. évi kiadást 1. GEI, I H-93 [1,46] 3.); Dr. Jan Dąbrowski: Histó. Tom czwarty o IV klasy gimnazjów. Lwów, 1937. (GEI, Polen H-79 [2,37] 1.)

AZ ÁLLAMI ÉS VÁROSI FIÚ-KÖZÉPISKOLÁK TÖRTÉNELEM-TANKÖNYV-HASZNÁLATA¹⁷

Keresettek voltak-e Domanovszky Sándor középiskolai történelemtankönyvei?

Domanovszky Sándor (1877–1955), a két világháború közötti időszak neves művelődéstörténésze jegyezte a kultusztárca által támogatott Királyi Magyar Egyetemi Nyomda tankönyvsorozatait (*Domanovszky*, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931), és az eddigi szakmunkák – melyek a *Domanovszky* által írt tankönyvsorozatokat elsősorban a szerző tankönyvi interpretációs módjain keresztül vizsgálták – *Domanovszkyt* a korszak meghatározó tankönyvírójaként tartják számon. *Unger Mátyás* könyvében *Ember István* mellett *Domanovszky* az egyik legtöbbet citált tankönyvszerző, könyveit – *Ember* mellett – a modern történelemtanításra alkalmas munkák közé sorolja (*Unger*, 1979: 179., 307.), nemkülönben *Bartos Károly* 2002-es írása is, melyben a szerző rámutat arra, hogy *Domanovszky* világtörténeti tankönyveiben térképvázlatok, helyenként színes térképek, korrendi táblák segítették a tanulást (*Bartos*, 2002: 43.). *Katona András* (2010a) a klebelsbergi korszak új tankönyvszerzői közül elsőként *Domanovszkyt* említette, kiemelve a szerző tankönyveinek pozitivistá szellemiségét (*Katona*, 2010a: 17.).

Mivel a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdában előállított *Domanovszky*-tankönyvek államilag elsősorban ajánlottak voltak (vö. *Nagy*, 1992: 80.), a Hivatalos Közlöny korabeli hírdetései pedig azt igazolják, hogy a többi kiadóval szemben ez

¹⁷ A fejezet az *Educatio* 2013/4. számában megjelent írás kibővített, javított, szerkesztett változata. Szövegszerúségében az eredeti tanulmánnyal több helyen is azonosságot mutat.

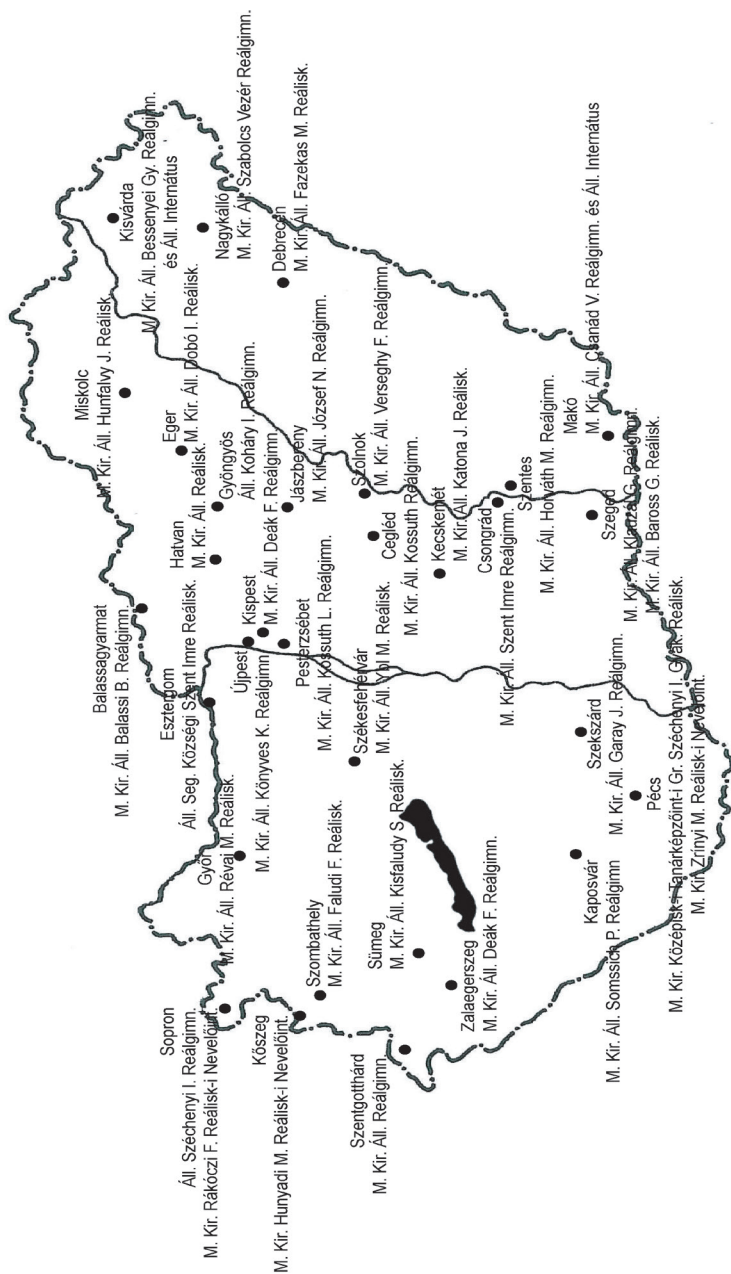
a kiadó nagyobb gazdasági erőt is képviselt (Albert, 2006: 27–32.), adódik a kérdés: vajon ténylegesen keresettek voltak-e ezek a tankönyvek a tankönyvpiacra?

Az 1930-as évek elején az 52 állami (és községi) fenntartású fiú-középiskola többsége a III. osztály számára írt magyar történeti anyagrészt kiválasztásakor a *Domanovszky*-tankönyvvel szemben a katolikus *Balogh Albin* által jegyzett munkát (*Balogh*, 1926) választotta. A IV–VII. évfolyamok számára a tankönyvpiacra került egyetemes történeti kézikönyvek közül a *Mika Sándor és Marczinkó Ferenc* szerzőpáros sorozata volt a legnépszerűbb (*Mika és Marczinkó*, 1927, 1928, 1929, 1930), sőt az iskolák ezeken az évfolyamokon is előszeretettel használták a Szent István Társulat vonatkozó kiadványait (*Marczell és Szolomájer*, 1927, 1928, 1929, 1930). Budapesten *Domanovszky* III. osztályos tankönyve a választható hat sorozatból viszont csupán a harmadik legkedveltebbnek számított.

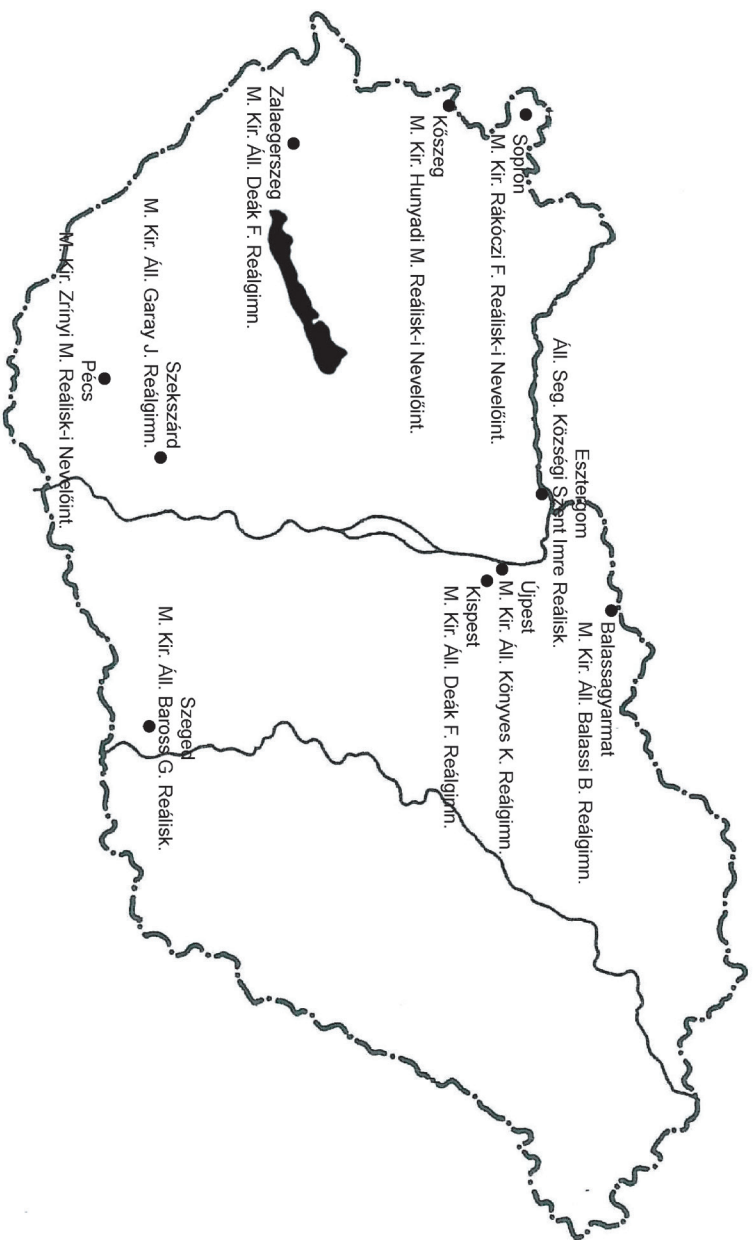
A 34 vidéki állami (és községi) fiú-középiskola (1. térkép) III. osztályos tankönyvhasználatát részletesen is megvizsgálva az alábbi eredményre jutottunk: *Balogh Albin* tankönyvét 15 iskolában (*Lauringer*, 1931: 45–47.; *Perepatits*, 1932: 68–69.; *Sabján*, 1931: 45–46.; *Mathiasz*, 1932: 38.; *Pongrácz*, 1932: 47–51.; *Horváth*, 1932: 49–50.; *Bezdek*, 1932: 21–22.; *Stagl*, 1932: 28–29.; *Szilvásy*, 1931: 42–44.; *Fejér*, 1931: 47–48.; *Erdős*, 1931: 60–61.; *Józsy*, 1931: 82–86.; *Wollek*, 1931: 59–61.; *Úr*, 1932: 30–32.; *Tóth*, 1932: 70–72.) tanították. Ezzel szemben *Domanovszky* III. osztályos magyar története – melynek elterjedését térben is ábrázoltuk (2. térkép) – csupán 10 intézményben volt forgalomban (*Péterffy*, 1932: 17–19.; *Róder*, 1932: 47–48.; *Obermüller*, 1931: 70–72.; *Wiesinger*, 1931: 43–46.; *Zibolen*, 1931: 73–74.; *Réday*, 1933: 19.; *Firbás*, 1932: 40–41.).¹⁸

Korábbi évek iskolai értesítőit is átlapozva pedig azt tapasztaljuk, hogy több iskola, mely kezdetben *Domanovszky* III. osztályos tankönyvét választotta, az 1920-as évek végére fo-

¹⁸ Továbbá: A m. kir. Rákóczi Ferenc reáliskolai nevelőintézet értesítője, 1932–33. Sopron, 1933. 42–45. A kőszegi M. Kir. „Hunyadi Mátyás” Reáliskolai Nevelőintézet értesítője, 1931–32. iskolai év. Kőszeg, 1932. 35. A pécsi M. Kir. Zrínyi Miklós Reáliskolai Nevelőintézet értesítője, 1931–1932. tanév. Pécs, 1932. 43–44.

1. térkép: Állami (és városi) fő-középiskolák a vidéki Magyarországon 1931—1932-ben

2. térkép: Domonovszky Sándor III. osztályos tankönyvének tényleges iskolai használata a vidéki Magyarországon az 1930-as évek elején

kozosan elpártolt a neves szerzótól. A sümegi Magyar Királyi Állami Kisfaludy Sándor Reáliskola *Domanovszky* magyar történetével kezdett (*Stagl*, 1927: 33–34.), majd előbb *Szabó Dezső* (1926), végül *Balogh Albin* tankönyvére váltott (*Balogh*, 1926). A makói Magyar Királyi Állami Csanád Vezér Reálgimnáziumban 1928–1929-ben még használták a tudós szerző munkáját (*Sebes*, 1929: 45–46.), de egy évvel később, az 1929–1930-as tanévben már az *Ember–Dékány* szerzőpáros tankönyve (1926) került forgalomba (*Sebes*, 1930: 47–49.).

A nagykállói Szabolcsvezér Reálgimnázium 1928–1929-es iskolai értesítője tankönyvjegyzékében (*Bihari*, 1929: 37–39.) még *Domanovszky* III. osztályos magyar története, egy évre rá pedig már *Ember István* munkája szerepel (*Árway*, 1930: 42–43.). A pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézeti Gróf Széchenyi István Gyakorló Reáliskola szintén *Domanovszky* tankönyvével kezdett (*Horváth*, 1927: 21–22.), de egy év után, az 1927–1928-as tanévben az intézmény már *Jászay Rezső* és *Balanyi György* szerzőpáros könyvére (1926) cserélte le a tudós történész munkáját (*Horváth*, 1928: 44–45.).

A szerzői honorárium alakulása

A *Domanovszky*-tankönyvek iránti kereslet csökkenését a szerzői honorárium alakulásával is nyomon követhetjük. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda évről évre az eladott tankönyvek után honoráriumot fizetett a szerzőnek. 1927-ben a III. osztályos magyar történeti tankönyv után a kifizetett honorárium kerekített összege 1400 pengő, 1928-ban ugyan ezen könyve után már csak 1050 pengőt fizettek a szerzőnek. A mélypont 1928, a kifizetett 135 pengő valójában a tankönyv sikertelenségét jelző adat.¹⁹ Ez annak ellenére is igaz, hogy tudjuk: később utánnomásról szó, tehát eleve kevesebb honoráriumot kaphatott a szerző.

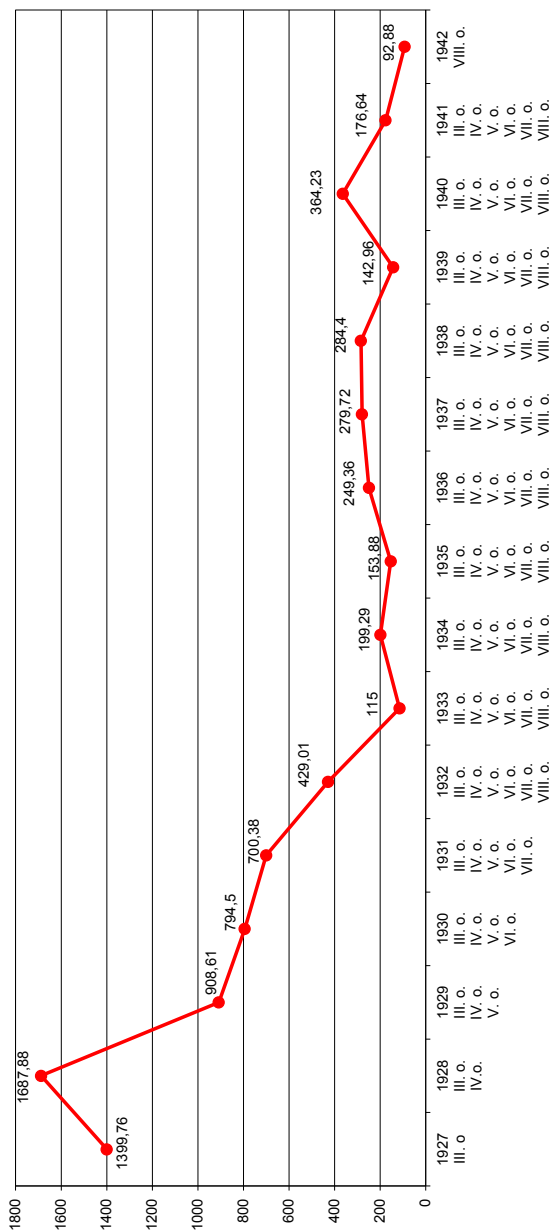
¹⁹ MTAK Kézirattár, Ms. 4532/1–47. Domanovszky Sándor tankönyveinek kiadásával kapcsolatos iratok.

Amennyiben a diagram segítségével (1. ábra) szemügyre vesszük az egész korszakra kivetítve a *Domanovszky* középiskolai tankönyvei után kifizetett szerzői honorárium alakulását, láthatjuk, hogy a *Domanovszky Sándor* tankönyvei iránti kereslet még a nagy gazdasági világválság magyarországi begyűrűzését megelőzően kezdett csökkenni, és a tankönyvváltoztatások korlátozásáról szóló 1932-es miniszeri rendelet sem adott lehetőséget arra, hogy a neves szerző tankönyvei iránti keresletben pozitív változás álljon be. Az 1940-es pici ugrás pedig nem a területrevízióval kapcsolatos tankönyvpiac-bővüléssel magyarázható, sokkal inkább azzal, hogy háromra csökkent a tankönyvkiadók köre, viszont az új sorozatok nem mindegyike került még ki a nyomdából. Valószínűsíthető, hogy néhány intézmény visszatért *Domanovszky* könyveihez.

Kritikák a Domanovszky-tankönyvek maximalizmusával szemben

Mivel magyarázhatjuk a tudós szerző tankönyvei iránti kereslet csökkenését? A tömegesedő középiskolák többségét már nem elégítette ki a régi történelmi kézikönyvek hangulatát idéző, néha nehézkes fogalmazású pozitivisták típusú tankönyv. Az *Ember*-féle tankönyvek (*Ember és Dékány*, 1926, 1927, 1928; *Ember*, 1929, 1930) meglehetősen sok tárgyi tévedést is tartalmaztak, mégis azok a budapesti középiskolák, amelyek módszertanilag új, könnyebb hangvételű és stílusú tankönyvet kerestek, *Ember István* tankönyvsorozatát választották. A belvárosi kerületekben – így pl. a II. kerületi Magyar Királyi Állami Toldy Ferenc Reáliskolában (*Marczinkó*, 1932: 38–39.) vagy az V. kerületi Magyar Királyi Állami Bolyai Reáliskolában (*Bozzay*, 1932: 34–35.) az Athenaeum kiadványa volt használatban.

Domanovszky személyes irathagyatéka őrzi a tudós szerző tankönyveiről készített bírálati jelentéseket, tanári szakvéleményeket is. Pozitív és negatív bírálatok egyaránt fellelhetők a hagyatékban. *Krompaszky Sándor* esztergomi főreál-iskolai tanár

1. ábra: Domanovszky Sándor középiskolai történelemtankönyvei után kifizetett honorárium alakulása 1927 és 1942 között

Domanovszky tankönyvéről ekképp írt: „A történelem terén ma *Domanovszky* neve olyan márka, amellyel ellátott tankönyveket bátran lehet a legjobbak közé sorolni. Amit ad, az a nemesebb értelemben vett történelem. Hangja új, nemes és emelkedett. Tárgyalásmódja világos. Választékos s emelkedett stílusa miatt látszólag kissé nehézkes, mindamellett kiválóan alkalmas arra, hogy már a történelemtanulás legelején komoly történelemhez szoktassa a tanulót.”²⁰ Ne feledjük, hogy az esztergomi államilag segélyezett községi Szent Imre Reáliskolában *Domanovszky* III. évfolyam számára írt magyar történetét használták. Ugyanakkor még *Krompaszky* is kifogásolta *Domanovszky* Sándor tankönyveinek maximalizmusát és anyagbőségét. Erről ezt olvashatjuk: „Egyet azonban mintha figyelmen kívül hagyott volna az illustris szerző; azt ti., hogy a mai tanulók szülőik és tanáraik nehéz anyagi gondjai miatt még mindig nincsenek teljesítőképességük teljes birtokában. A felölelt anyag ti. nagyobb, mint amennyit kellő idejű begyakorlással meg lehet rögzíteni a mai tanulóban.”²¹

A sümegi reáliskola történettanárai is a *Domanovszky*-tankönyv használhatóságának nehézségeivel kapcsolatban fogalmazták meg kritikai észrevételeiket: „Írása nem mindenütt magyaros, szabatos, gördülékeny”²² – olvashatjuk bírálataukban. (Ne feledjük, hogy Sümeg leváltotta a neves szerző III. osztályos tankönyvét.)

A Mátyás Király Reálgimnázium történelemtanára, dr. *Szentirmay Imre* a Kiadóhivatalhoz írt 1928. június 27-i levelében is kétségeinek adott hangot: „Ha stílus, nyelv és egyszerűbb csoportosítás szempontjából át nem dolgoztatják

20 MTAK Kézirattár, Ms. 4532/36. Krompaszky Sándor főreál-iskolai tanár bíráló ismertetése dr. Domanovszky Sándor: Magyarország történelme c. a. 36294/1926. sz. a. enged. III. oszt. tankönyvről. (Az elírásokat, gépelési hibákat javítottam a szövegben – AG.)

21 MTAK Kézirattár, Ms. 4532/36. Krompaszky Sándor főreál-iskolai tanár bíráló ismertetése dr. Domanovszky Sándor: Magyarország történelme c. a. 36294/1926. sz. a. enged. III. oszt. tankönyvről. (A géppel írt szöveg helyesírási hibáit javítottam – AG.)

22 MTAK Kézirattár, Ms. 4532/38. Dr. Domanovszky Sándor: Magyarország története c. tankönyv (középiskolák III. osztálya részére) használhatóságának nehézségei. (A géppel írt szöveg elírását javítottam – AG.)

Domanovszky tanár úr könyveit, akkor az Egyetemi Nyomda ezekre a kiadványokra nagyon ráfizet, a középiskola pedig ezeket a gazdag tartalmú segédeszközöket nélkülözni lesz kénytelen.”²³ Császár Elemér, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda alelnöke a nyomda 1928. évi működéséről a Pázmány Péter Tudományegyetem tekintetes tanácsához írt jelentésében is csalódottságát fogalmazta meg. A jelentésben ez olvasható: „s van olyan tankönyv, amely nem talált az iskolákban megfelelő pártolásra, az nem volt elkerülhető s annál kevésbé lehet érte szemrehányást tenni, mert azok között a tankönyvek között, amelyek nem nyerték meg a középiskolai tanárok tetszését s így aránylag kevés iskolában használták, ott vannak olyan kiváló művek, mint Domanovszky Sándor történeti könyvei és Vojnovich Géza magyar olvasói!”²⁴

Domanovszky kiszorulása a tankönyvpiacról

Bizonyítottá vált: a *Mika–Marczinkó* egyetemes történeti sorozatok, a katolikus kiadó kiadványai és az *Ember-féle* tankönyvek más-más okból, de kiszorították a tudós szerző tankönyveit a tankönyvpiacról. Nem véletlen az, hogy a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda az 1930-as években új tankönyvsorozatának megírására már nem *Domanovszkyt* kérte fel.

Unger Domanovszky „lecserélését” egyrészt azzal indokolta, hogy maga a szerző is inkább az előző tantervvel tudott azonosulni, másrészt a pozitivistá szemléletű tankönyveiért ért méltánytalan támadások miatt vonult háttérbe. (*Unger*, 1976: 242.)

Az 1930-as évek szelei már nem *Domanovszkynak* kedveztek, az oktatáspolitikától független egzisztenciával rendelkezők – így *Domanovszky* – visszaszorulása, a tankönyvírásban is a VKM-szakértők, a névtelen középiskolai tanárok előtérbe kerülése vált meghatározóvá. Egyet érthetünk *Nagy Péter*

23 MTAK Kézirattár, Ms. 4532/42. Dr. Szentirmay Imre 1928. VI. 27-i levele a T. Kiadóhivatalhoz. (A kézzel írt szöveg helyesírási hibáit javítottam – AG.)

24 ELTE Levéltára. 8/b BTK DH 1600/1928–29. Dr. Császár Elemér jelentése a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1928. évi működéséről. (A szöveg elírásait javítottam – AG.)

Tiborral, aki így fogalmaz: „A tudományos legitimációt metódikai-pedagógiai vagy közéleti-politikai legitimációra cserélni, ez a tanítóság, tanárság számára a lehetséges út.” (*Nagy*, 1992: 74.) Úgy véljük, a fenti állítás fokozottan igaz a tankönyvírásra. Míg korábban tudós tanárok írtak tankönyveket, sőt a tankönyvek maguk is a nagy történeti kézikönyvekből születtek, a tankönyvírás is kifinomult szakmai professzióvá vált. *Domanovszky* sem a tantervírás szigorú követelményrendszerének (metódikai-pedagógiai), sem a politikai elvárásoknak nem akart megfelelni. Ne feledkezzünk meg az egész magyar történettudományban és történeti műveltségben lejátszódó fordulatról sem, melyet *Nagy Péter Tibor* akképp jellemez, hogy míg a „húszas években a kormányzati támogatást elsősorban az újkortörténeti kutatások²⁵ kapják, a forráskiadás és a kutatás központja az Akadémia illetékes osztályáról a Történelmi Társulathoz²⁶ tolódik át. A harmincas években egyidejűleg indul meg két folyamat: a XIX. századi kutatások közvetlen aktualizálása illetve a történeti legitimáció súlypontjának visszatolódása a középkorra.” (*Nagy*, 1992: 133).

A tankönyvhasználati vizsgálatok ugyanakkor egyértelműen igazolják, hogy *Domanovszky* háttérbe szorítása, visszahúzódása elsősorban nem szakmapolitikai okokkal magyarázható. Visszahúzódásához, elkedvetlenedéséhez minden bizonnyal hozzájárultak az ellene indított szakmai támadások és az 1930-as évek új politikai széljárása is. A *Domanovszky*-tankönyvek iránti kereslet drasztikus csökkenése viszont már az 1920-as évek végén bekövetkezett, melynek okát három tényezővel magyarázhatjuk: a felekezeti elkülönüléssel, a tömegoktatást jobban kiszolgáló, modern tankönyvek iránti igénnyel (l. az *Ember-Dékány*-féle tankönyvek sikerét), végül a századfordulón született, jól bejáratott tankönyvekhez való ragaszkodással (l. a *Mika* átdolgozott tankönyveihez való kötődést).

²⁵ A szerző a nádori iratok kiadásában aktív szerepet játszik.

²⁶ *Domanovszky* a Magyar Történelmi Társulat alelnöke.

KÖZÉPISKOLAI ÉS TANÍTÓKÉPZŐ INTÉZETI TANÁROK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI TANKÖNYVREVÍZIÓS MOZGALOMBAN

Az eddigi tankönyvtörténeti szakmunkák főként a középiskolai tankönyvszerzők tankönyvírói munkásságára összpontosultak, de kevés figyelmet fordítottak a tankönyvszerzők közötti kapcsolatok feltárására, valamint arra, hogy kik és milyen súllyal vettek részt a nemzetközi történetoktatási tanácskozásokon. Ezért érdemes a tankönyvtörténeti szakmunkákban eddig kevésbé citált tankönyvszerzők és történelmet előadó tanítóképző intézeti tanárok tankönyvírói és tankönyvrevíziós munkásságának bemutatására, valamint az iskolai értesítők segítségével a tanító(nő)képzők tényleges történelemtankönyv-használatának adatfeltárására, térben való ábrázolására kísérletet tennünk.

Azt nem állítjuk ugyan, hogy az 1920-as évek végén *Domanovszky Sándornak* a nemzetközi tankönyvrevíziós mozgalomban való részvétele, szakmai aktivitásának felerősödése a hazai tankönyvpiacról való kiszorulásának egyenes következménye lett volna, ezzel kapcsolatban néhány érdekes párhuzamra felhívni a figyelmet viszont nem érdektelen.

1. kép. Domanovszky Sándor

A nemzetközi tankönyvrevíziós mozgalom hazai delegáltjaként²⁷

A tudós szerző tankönyveiről az első kritikai hangvételű bírálatok és a tankönyve tankönyvpiaci sikertelenségéről szóló jelentés 1928-ban látott napvilágot, és ugyanebben az évben *Klebensberg Kuno*, aki korábban maga kérte fel a neves szerzőt tankönyvírásra, a Nemzetközi Történészbizottság oslói konferenciáján részt vevő hazai delegáció vezetésére kérte fel *Domanovszkyt* (korábban ezt a feladatot *Lukinich Imre* látta el). 1930-ban és 1931-ben jelentek meg *Dékány Istvánnak* és *Ember Istvánnak* a pozitivista történelemtanítást bíráló írásai – mely irányzat legjelesebb hazai képviselőjének éppen *Domanovszkyt* tartották –, és ugyancsak az 1930-as évek elejére tehetjük a tudós történész pozíciójának megerősödését a nemzetközi történészbizottságban. Először a nemzetközi történészbizottság történetoktatási bizottságának tagja lett, majd 1933-ban, a varsói kongresszuson beválasztották a Comité vezetőségébe. Ő látta el az ülnöki feladatokat.

Az első világháború után a Nemzetek Szövetsége és más tudományos és tanügyi szervezetek behatóan kezdtek foglalkozni a tankönyvek nemzetközi revíziójával, vagyis az egyes – főként történelmi tárgyú – tankönyvekben előforduló tendenciózus magyarázatok, téves nézetek vagy a tájékozatlanságból eredő hibák, illetve a más népekkel szemben gyűlöletkeltésre alkalmas tankönyvi részek eltávolításának kérdéseivel (a tankönyvrevíziós kutatásokhoz l. Dárdai, 2002: 26-31.) Magyarországon is számos tanügyi és szakmai szervezet kapcsolódott be az 1920-as években a nemzetközi tankönyvrevíziós mozgalmába. Különösen a Nemzetközi Történészbizottság által szervezett konferenciákon és e szervezet Történetoktatási Albizott-

27 A témával részletesen két korábbi írásunk foglalkozik: Albert B. Gábor: A magyarországi tankönyvrevíziós mozgalom a két világháború között. *Századok* 142:(1) 63–78. o. (2008), továbbá Albert B. Gábor: A tankönyv-diplomácia cselekvésteret a két világháború közötti hazai tankönyvrevíziós mozgalomban. In: Kozma T., Perjés I. (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban*, 2009: Többszempontosság és multikulturalitás. Budapest: Aula Kiadó–MTA Pedagógiai Bizottsága, 2010. 329–336. o. A fejezet a két tanulmány egyes részeinek felhasználásával készült.

ságában, továbbá a Magyar Tudományos Akadémia szervezeti keretén belül megalakult Magyar Nemzeti Bizottságban, később annak Külföldi Tankönyvügyi Albizottságában játszott kulcsszerepet *Domanovszky Sándor*.

A tudós szerző láthatóan ismerte a két világháború közötti nemzetközi tankönyvrevíziós mozgalom áramlatait. Elismerően nyilatkozott az Universal Christian Conference on Life and Work 1928-as kiadványáról (Ed. Carlgren, 1928.), annak ellenére, hogy egy szlovák szerző, František Loubal magyar-ellenes írása is megjelenhetett e kötetben. A tudománytalan gondolatok sokaságát, a „hozzánemértésből adódó bárgyúság” alapján napvilágot látott túlzásokat mélyen elítélte.²⁸ Nem támogatta a német *Siegfried Kaweraun*nak egy közös történelmi kézikönyv megírására irányuló 1921-es genfi vagy *Dumas*-nak egy nemzetközi iskolai tankönyv kiadására vonatkozó 1931-es javaslatát. Mint résztvevő és a delegáció vezetője figyelemmel kísérte a Nemzetközi Történelembizottság történelemoktatási albizottságában elhangzó javaslatokat, viszont fenntartásai voltak e szervezet munkálatainak hatékonyságát illetően. *Domanovszky* felismerte azt, hogy a történelemoktatási és tankönyvkérdésben egy nemzet sem fogja alávetni magát egy nemzetközi bizottság döntéseinek.

A hazai tankönyvügy külhoni képviseletére történt kiválasztása nem lehetett véletlen. Állandó bizottsági tagként, előadó tanácsosi minőségben vett részt 1921 és 1926 között az Országos Köznevelési Tanácsmunkálataiban. Benyújtott különtervezete²⁹ az 1924-es középiskolai történelemtanterv alapjául szolgált. *Domanovszky* ismerte a korábbi hazai és a korabeli nemzetközi tanterveket, tankönyveket, viszont felhívta a figyelmet a külföldi tantervek kritika nélküli átvételének veszélyeire. Az Országos Köznevelési Tanács korabeli jegyzőkönyve erről így ír: „... a németek abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy amikor világtörténelmet tanítanak, akkor egyúttal nemzeti történelmet is tanítanak, me-

28 MTAK Kézirattár, Ms. 4519/76 1. A történelmi oktatás és a történelmi tankönyvek revíziójának kérdése c. összefoglaló.

29 MTAK Kézirattár, Ms. 4519/78. Különvélemény a történelemtanterv kérdésében.

lyet az utóbbi érdekében már nem kell sokkal kiegészíteni”.³⁰ *Domanovszky* felismerte, hogy a történelem nem szenvedhet óraszámcsökkenést, mert az a történelem tantárgy súlyának csökkenésével jár, figyelt a világtörténelem – nemzeti történelem arányára. Úgy gondolta, hogy a magyar történelem ne a világtörténelem függeléke legyen, hanem azon belül erősödjön.

Tankönyvírói kapcsolatháló

Domanovszky nemzetközi tankönyvelemzéseket is végzett – *Klebensberghez* írt 1929. december 13-i keltezésű leveléből tudjuk³¹ –, ismerte a német *Reimann* kiadó sorozatát, az olasz *Manaresi* munkáját vagy a lengyel *Jan Dabrowski* kiadás alatt lévő kötetét is.³² Utóbbiról ezt írta: „Most van életbelépőben az új tanterv Lengyelországban is. Még csak az ókori tankönyvük készült el. Ez is jóval bővebb, mint ahogy az nálunk szokásos. Mellékelem a Dabrowski-félét, mely szép kiállításával is kitűnik.”³³

A középkorász *Domanovszky*hoz hasonlóan a történészkonferenciák állandó delegáltja volt a lengyel *Jan Dabrowski* is (életrajzához *Divéky*, 1961.). A krakkói történészprofesszor – és ezt levelezései bizonyítják – szinte baráti kapcsolatban állt *Domanovszkyval* (és *Lukinich Imrével* is). A történettudományt azáltal tette elérhetővé az ifjúság számára, hogy „kézikönyveket írt a középiskolák tanulói és tanárai részére”. (*Divéky*, 1961.) A két történész a történelem-tananyag beosztásáról, így a világtörténelem – nemzeti történelem arányáról is hasonlóképpen vélekedett. Az 1934-es bázeli történetoktatási értekezleten *Dabrowski* is azt hangsúlyozta, hogy a kis népek inkább elszenvedői a történelemnek.

30 Országos Köznevelési Tanács (továbbiakban OKT) – jegyzőkönyvek. 1923. nov. 27. OPKM.

31 MTAK Kézirattár, Ms. 4519/67. *Domanovszky* levele *Klebensberghez* (1929. december 13.).

32 Vö. 16. lábjegyzet.

33 MTAK Kézirattár, Ms. 4519/67. *Domanovszky* 1929. december 13-i levele *Klebensberghez*.

2. kép. Jan Dabrowski

Domanovszky igyekezett a hazai tankönyvszerzőket bevonni a nemzetközi tankönyvrevíziós munkálatokba, szervezett, a kultusztárcát folyamatosan tájékoztatta, valóságos „hídverő” szerepre vállalkozott.

Az ismert magyarországi középiskolai tankönyvszerzők közül *Szelényi Ödönt* kérte fel arra, hogy készítsen válaszmemoandumot *František Loubal* írására. Ebben a munkában ugyanis a szlovák szerző több mint tíz oldalon keresztül – több esetben a valóságtól elrugaszkodva – bírált többségében olyan magyar történelemtankönyveket, melyek már több éve kikerültek a hazai tankönyvpiacról. A *Bemerkungen* című beadványt a velencei *Comitén* 1929-ben ismertették.³⁴

A hazai felsőoktatás helyzetéről és a történeti oktatásról az 1933-as varsói kongresszusra *Dékány István* készített beszámolót, az 1934-es bázeli történetoktatási értekezletre pedig *Ember István* kiküldetését javasolta.

A neves történészhez írt levelek sokasága azt bizonyítja, hogy a tankönyvüggyel foglalkozó hazai szakemberek folyamatosan tanácsért, segítségért fordultak hozzá, véleményét kérték, más esetben pedig tájékoztatták őt a hazai tankönyvüggyel, tankönyvrevízióval kapcsolatos fejleményekről.³⁵

³⁴ MTAK Kézirattár, Ms. 4519/65. 68–76. *Bemerkungen. Zu F. Loubal Kritik der magyarischen Lehrbücher*, erschienen im I. Band des Report on nationalism in history textbooks. Stockholm, 1928.

³⁵ MTAK Kézirattár, Ms. 4522/110-4528/165. *Domanovszky Sándorhoz írt levelek*.

Szabó Dezső 1926. december 21-i levelében ekképp fogalmazott: „A múlt hónap végén szerencsésen elkészültem a IV. osztályos tankönyvvvel, és Franklinék már be is adták a nagyméltóságú minisztériumhoz. Imrét kértem, hogy egy intelligens bírálónak adja ki, de tőle azt a választ kaptam, hogy noha erről gondoskodni fog, ő már nem foglalkozik tankönyvbírálattal. Nem tudom, Te készen vagy-e vele, de az bizonyos, hogy szegény gyerekeknek heti két órában nagyon nehéz lesz megtanulni azt a sok mindent, amit az ókorról tudni kell. Én odaadtam a szöveget elolvasni Lángnak, és mivel ő azt mondotta nekem, hogy nem hiszi, hogy én magam is el tudjam mondani, ha egyszer felköltenének álmomból, mindazt, ami a polgárháború koráról a tankönyvemben írva van, még egyszer átnéztem az egészet, és csomó nevet meg dátumot kitöröltem, de ennek dacára még mindig azt hiszem, hogy ebből a kettőből nagyon sok van benne. Hiába, kár volt a heti három órából egyet elvenni. Egyébként, ha más nem, legalább ez az egy előnye lesz a könyvnek, hogy igen rövid. Aligha lesz nyolc ív szöveg benne, amennyit tavaly mondtak, hogy e célra szabad igénybe venni.”³⁶

Tanítóképző intézeti tanárok bevonása a tankönyvre- viziós mozgalomba

Nem elhanyagolható *Domanovszky* azon igyekezete sem, ahogyan kísérletet tett arra, hogy bevonjon hazai tanítóképző intézeti tanárokat és részben tankönyvszerzőket is a nemzetközi tankönyvre-
viziós mozgalomba. A magyarországi elemi történelem-
oktatásról *Chobodiczky Alajos* bajai tanítóképző intézeti tanár³⁷ készített beszámolót.

„Nem mulaszthatom el azt sem kiemelni – írja *Domanovszky* [é. n.] –, hogy az a jelentés, amelyet az elemi történeti oktatás-

³⁶ MTAK Kézirattár, Ms. 4527/187 I., II. Szabó Dezső 1926. december 31-i levele *Domanovszky*hoz. (A szöveg elírási, helyesírási hibáit javítottam – AG.)

³⁷ *Chobodiczky Alajos* munkásságának bemutatása az Iskolakultúra 2010. októberi számában közölt „Történeti oktatás, tankönyvügy, tankönyvre-
vizió. A CISH 1929-es velencei tanácskozása” c. írás *Chobodiczky*ra vonatkozó fejezetének felhasználásával készült.

ról Chobodnitzky³⁸ bajai tanár szerkesztésében a történetoktatási bizottság elé terjesztettünk, minden oldalról általános elismerésben részesült.”

A felvidéki születésű *Chobodiczky* 1910-ben kezdte tanári pályáját, 1921-ben került Bajára, ahol történelmet és alkotmánytant tanított. 1938/39-ben igazgatóhelyettes, majd tanítóképző intézeti igazgató. A második világháborút követően Szegedre költözött. 1973-ban hunyt el. Tanítványai tisztelték, precíz, pontos és kötelességtudó embernek tartották.³⁹

Az igen részletes, mindenre kiterjedő, a magyarországi elemi iskolákról, tanítókról és tanulókról szóló létszámadatokkal alátámasztott történettanítási jelentésének első fejezete az elemi iskolai oktatás szervezeti és törvényi hátterével foglalkozott. Ezt követte az elemi iskolai, majd a fiú- és a leányiskolai, végül a tanítóképzésben folyó történelemtanítás helyzetértékelése.

Nézzük meg röviden a szerzőnek az elemi iskolai történettanításról vallott nézeteit! *Chobodiczky* szerint az elemi iskolai történelemtanítás legfőbb célja egyrészt a világtörténelem érintésével a magyar nemzet történetének megismertetése, másrészt a nemzeti önérzetre, hazaszeretetre nevelés szükségessége, továbbá az isteni gondviselésbe vetett hit fontosságának hangsúlyozása. Négy év készíti elő az V. osztályban kezdődő történeti oktatást. A III. osztályban a gyerekek például a szűkebb lakókörnyezetükkel, mesékkel, mondákkal, a IV. évfolyamon a nagy magyarok életével, az önzetlen hazaszeretet példáival ismerkednek meg, a nemzeti történelem fontos eseményeiről olvasnak. Az V. évfolyamon kellő időt kell hagyni a gyerekeknek a kérdésesre, személyes véleményük kifejtésére. A teljes objektivitásra törekvés, az igazság tanítása azonban lángoló patriotizmussal kell, hogy párosuljon – vallotta a szerző (*Chobodiczky*, 1932).

Mint a *Lukinich*-hagyatékban megtalálható jegyzőkönyvek⁴⁰

38 Helyesen Chobodiczky.

39 Chobodiczky-iratanyag, Eötvös József Főiskola Iskolamúzeuma.

40 L. Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága Magyar Nemzeti Bizottság Tankönyvügyi Albizottságával kapcsolatos iratok. (Gépiratos másolatok.) 1928–1933. OSZK Kézirattár. 116/201. 1. 2. 3.

is bizonyítják, *Domanovszky* fontos szerepet játszott a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága Magyar Nemzeti Bizottság külföldi tankönyvügyi albizottságában is. *Fináczy Ernő* halála után 1935-től ő vette át a szervezet elnöki teendőit. Kezdeményezőkézsége annak ellenére töretlen maradt, hogy már 1932 végére belátta: a tankönyvkérdésben a nyugati államoknál eredményeket elérni nagyon nehézkes, az utódállamok vonatkozásában pedig szinte lehetetlen. A tankönyvrevíziós munkálatokban *Domanovszky* a személyes kapcsolatok fontosságát hangsúlyozta. Az albizottság egyik kiemelt feladatának tekintette a tankönyvgyűjtést. Ismerte a nemzetközi tankönyvgyűjtő munkálatokat, tudott a párizsi Szellemi Együttműködés Nemzetközi Intézet tankönyvügyi előadójának, *Rothbert* kisasszonynak egy nemzetközi tankönyvkönyvtár szervezése érdekében kifejtett erőfeszítéseiről, valamint a hágai békepalotában tervezett nemzetközi tankönyvgyűjteményről is.

Domanovszky a Magyar Történelmi Társulatot is bevonta a tankönyvrevíziós munkálatokba. Az 1933. október 10-i albizottsági jegyzőkönyv szerint a Magyar Történelmi Társulat a külföldi történelemtankönyvek felülvizsgálatára *Gombos Ferenc Albin* elnökletével, *Dékány István*, *Miskolczy István*, *Morvay Győző* és *Madzsar Imre* tagokkal egy különbizottságot hozott létre.

A felsorolt személyek közül *Dékány István* és *Miskolczy István* foglalkozott tankönyvírással. *Madzsar Imre* (1878–1946) a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Paedagogiai Társaság tagja, valamint az Eötvös Collegium szakvezető tanára volt. 1924 és 1935 között az Országos Közoktatási Tanács titkári és tankönyvügyi bizottságának ügyvezető alelnöki feladatait látta el, tevékeny szerepet játszott az 1924-es középiskolai történelemtanterv előkészítésében (*Markó*, 2002: 384.)

A kegyesrendi tanár, *Miskolczy István* (1881–1937) a hazai tankönyvpiacon legkeresettebb Szent István Társulat középiskolai történelemtankönyveinek szerkesztője volt, és a katolikus kiadó megbízásából egyedül jegyezte a tanító(nő)képzők számára írt sorozatokat is.

3. kép. Miskolczi István

Érdemes szakmai munkásságát rendtársa, *Balanyi György* írása alapján közelebbről is áttekintenünk (*Balanyi, 1942: 419–429.*). A szegedi születésű (1881) *Miskolczi* az elemi iskola elvégzése után a szegedi piaristáknál folytatta tanulmányait, majd a kecskeméti stúdiumba került. Hittudományi és történelem–latin szakos egyetemi tanulmányait a budapesti Kalazantinumban végezte. Tanárai közül *Marczali Henrik* és *Békefi Remig* gyakorolt rá nagy hatást. Helyettes tanár Vácott, 1904-ben szakvizsgázott, 1905-ben pedig pedagógiai vizsgát tett. Doktori értekezését a kegyes tanítórendiek privigyei kollégiumának történetéből írta. A tanárrá és tudóssá válás éve a négyéves váci tartózkodásához kapcsolódtak az 1903-as és 1904-es, valamint az 1906-os és 1907-es tanév közötti időszakban. Hosszú évekre a budapesti gimnázium francia szakos tanára lett. Egyetemes és rendtörténeti kutatásokkal – különösen Itália XIII. századi történetével és *Baktay Antal* XVIII. századi piarista kultúrpolitikus életével – foglalkozott. 1913-ban jelent meg *Anjou Károly*-ról írt monográfiája. Az első világháború fordulópontot jelentett *Miskolczi* életében, tetteit csak az 1920-as években nyerte vissza. Ekkor jelent meg *Nápolyi László*-ról írt monográfiája. 1923-ban *Márki Sándor*-nak köszönhetően magántanár lett Szegeden, de mégsem őt hívták meg a közép- és kora újkori tanszék vezetésére.

Klebensberg 1930-ban kinevezte a budapesti középiskolai tanárvizsgáló bizottság tagjává, ezt követően a budapesti angolkisasszonyok polgári iskolai tanárképzőjében történelmet tanított. 1932-ben az Országos Polgári Iskolai Tanárvizsgáló Bizottság tagja lett, majd egyetemi nyilvános rendkívüli tanári kinevezést kapott. Megromlott egészségi állapota miatt alsó-örsi házába vonult vissza. 1937-ben hunyt el. (*Balanyi*, 1942)

Miskolczy tankönyveiben – melyeket az ország tanítóképzőiben előszeretettel használtak (*Berényi*, 1931: 71–74.; *Dobosy*, 1931: 52–55.; *Tabódy*, 1931: 93–95.; *Móczár*, 1931: 83–86.; *Zoltán*, 1931: 57–59.; *Rónai*, 1931: 70–72.) – igyekezett módszeresen új gondolatokat megfogalmazni, de tankönyveinek szemlélete, politikai érvkészlete, azok propagandisztikus elemei szervesen igazodtak a kultusztárca és a politikai rendszer által hirdetett keresztény-nemzeti irányvonalhoz.

Az 1929-ben megjelent tankönyvének előszavában hármias alapelvre hívta fel tanártársai figyelmét. Egyrészt a tankönyvi szöveg apró betűs részeit csupán olvasásra szánta a szerző, hagyományosan a kronológia rendezőelvét szem előtt tartva ismertette a történelmi eseményeket. A főszövegben kevés évszámot adott meg, a hiányt a tankönyv széljegyzetében pótolta. Mint írta: „Ezzel az eljárással az a célom, hogy a sok adattól megóvjam a növendéket, viszont lehetővé tegyem számára a *kronológiai tájékozódást*.” (*Miskolczy*, 1929: 3.)

A klasszikus műveltség hiányainak pótlására a *Mika*-féle olvasókönyvekből megfelelő részek olvastatását ajánlotta. A tankönyv szemléletére jellemzőek voltak a propagandisztikus elemek, az érzelemdús kifejezések. A középiskolai tankönyvekkel összevetve a tanítóképzők számára írt munkájában a felvilágosodás és a francia forradalom még inkább negatív megítélést kapott: „A forradalom nemcsak a papokat gyilkolta le, hanem megtámadta magát a vallást is. Eltörölték a kereszténységet, a templomokat csapszézekké alakították át, a kegytárgyakat megszenteltelenítették, behozták az »Ész« kultuszát, az oltárokra észistennőket állítottak és az ész nevében a legborzasztóbb esztelenségeket művelték” – írta 1931-ben. (*Miskolczy*, 1931: 18–19.)

*Károlyi Mihály*ról szintén negatív kontextusban olvashattak a növendékek, az 1918–1919-es eseményeket pedig teljes mértékben elítélte, azokról erős érzelmi töltettel, az eseményekkel azonosulva, sommás gondolatokat közvetített: „Rabló szomszédainkkal szemben, kik tapogatózva mertek csak az országba benyomulni, megtiltották a fegyveres ellenállást.” (*Miskolczy*, 1931: 167.) Majd röviddel később ezt olvashatjuk: „...hadat indított minden polgári berendezkedés ellen, előkelő hivatalokba tanulatlan munkásokat ültetett, a sajtószabadságot megszüntette és a magántulajdonra rátette a kezét.” (*Miskolczy*, 1931: 168.)

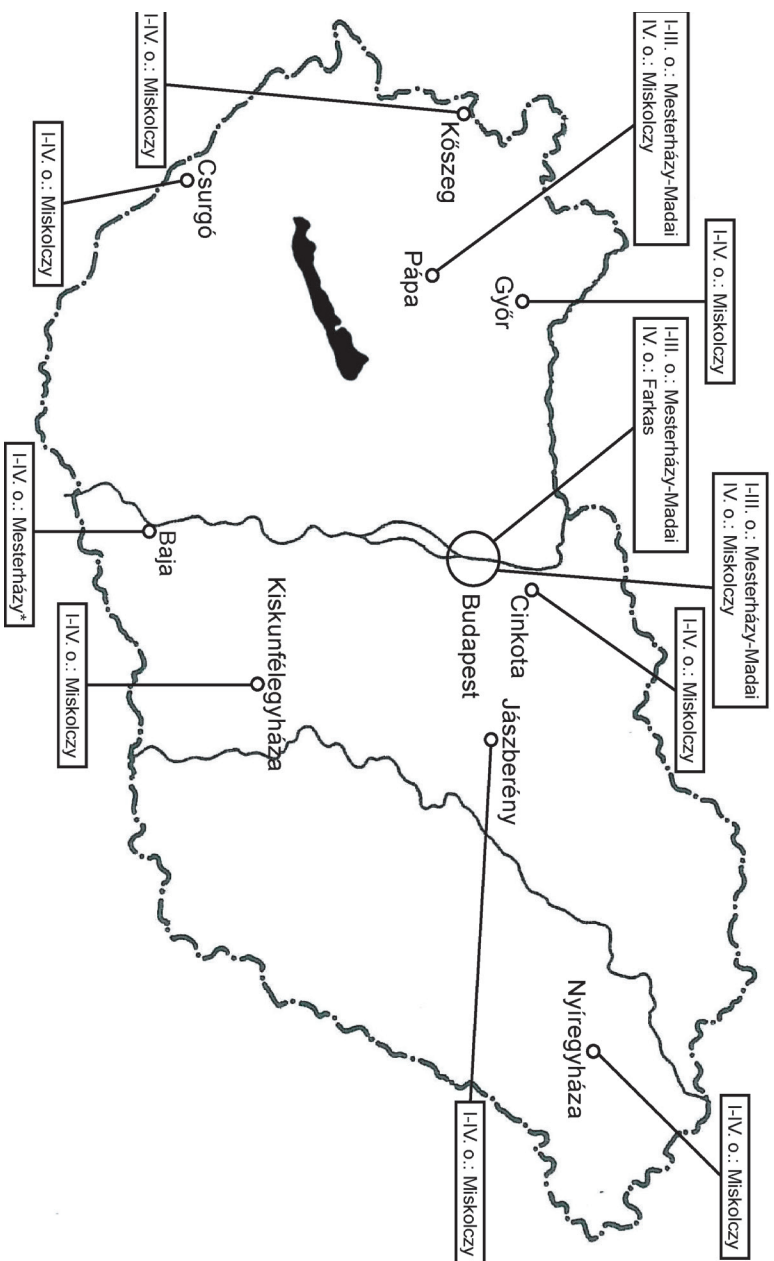
A hazai tanítóképző intézetek számára – mint a tankönyv-topográfiai térképlap (3. térkép) is jól illusztrálja – *Mesterházy Jenő* budapesti állandó tanítóképző intézeti tanár egyaránt írt történelemtankönyveket.

Milyen szerepet játszott *Mesterházy Jenő* a tankönyvrevíziós mozgalomban?

A Magyar Történelmi Társulat megbízást kapott egy columbiai egyetemi tanár, *Charles Downer Hazen* „Europe since 1815” című tankönyvének felülvizsgálatára is⁴¹. A New York-i kiadó 1929-es tankönyvének magyarellenes vonatkozásairól a VKM *Papp János László* windsori ag. evangélikus lelkész *Olay Ferenc* osztálytanácsoshoz írt magánleveléből értesült 1933-ban. Az amerikai és kanadai középiskolákban és az ún. College-ekben hivatalos tankönyvként és segédkönyvként használt tankönyv számos magyarellenes részletet tartalmazott. Az első világháborúról és az azt követő béketárgyalásokról például az alábbiakat vetette papírra a kanadai szerző: „Az elkövetkezett béketárgyalások során a szövetséges főhatalmak *nem bántak Romániával egyenrangú félként és akaratára ellenére kényszerítették a kisebbségi jogokat védő szerződés elfogadására, a területi igényeit nem elégítették ki.*”⁴² A tankönyv *Bratianu*ról azt írta, hogy a román politikus nem

⁴¹ A Magyar Történelmi Társulat tankönyvrevíziós munkálatainak és *Mesterházy Jenő* munkásságának bemutatása a Történelemtanítás on-line folyóirat 2011. márciusi számában megjelent „Domanovszky Sándor és a hazai tankönyvrevíziós mozgalom intézményesülése” című írás felhasználásával történt.

⁴² Az eredeti forrásban a mondat a 'nem bántak' kezdetű résztől kezdődően piros aláhúzással van kurzíválva.

3. térkép: Állami tanító(nő)képzők tankönyvhasználatát az 1930-as évek elején

gyakorolt jó hatást sem *Clemenceau*-ra, sem *Wilson*ra, majd a román támadással kapcsolatban megjegyezte: „S Románia a nagyhatalmak tilalma ellenére elfoglalta Budapestet és parancsra sem vonult vissza. Világos, hogy a románoknak volt igazuk, amikor a bolsevista uralmat nyomták el és evvel Európának tettek szolgálatot.” („...the rumanians... rendered a distinct service to Europe in suppressing the Bolshevik regime in Hungary seems quite evident.”)⁴³

A VKM IV. ügyosztálya, miután értesült a kanadai tanár tankönyvének létezéséről, csatolva a Kanadában használt tankönyv magyar vonatkozású részeinek eredeti angol szövegét és annak magyar fordítását, levélben kereste meg *Domanovszky Sándort*, a Magyar Történelmi Társulat ügyvezető alelnökét. *Olay* arra kérte *Domanovszkyt*, hogy „a javasolt új szöveget (és annak esetleges indoklásait) elkészíttetni és megküldeni s ezáltal a tankönyvrevíziós munkálatokat hathatósan elősegíteni szíveskedjék”.⁴⁴

A *Downer Hazen*-féle tankönyvről készített észrevételeket és javaslatokat végül *Mesterházy Jenő* fogalmazta meg.

4. kép. Mesterházy Jenő

⁴³ MNL OL K 636 VKM. Egyetemek, főiskolák és tudományos intézetek. 1932–1936. 65–14. tétel. 667. doboz. Mesterházy Jenő levele *Olay*nak 1934. május 11-én.

⁴⁴ MNL OL K 636 VKM. Egyetemek, főiskolák és tudományos intézetek. 1932–1936. 65–14. tétel. 667. doboz.

A VKM IV. ügyosztálya ezt követően a New York-i Columbia Egyetem nemzetközijog-tanárával, *Deák Ferenc*cel vette fel a kapcsolatot, aki ígéretet tett arra, hogy igyekszik tapintatosan rávenni *Hazen* professzort tankönyvének új kiadásakor a hibák javítására.

A MIKA–MARCZINKÓ-TANKÖNYVEK⁴⁵

Az állami tankönyvpiacra a *Domanovszky*-tankönyvek iránti keresletnek már az 1920-as évek végén megnyilvánuló drasztikus csökkenését három tényező együtthatásaként magyaráztuk. A felekezeti elkülönüléssel, a modern tömegoktatással együtt járó, metodikailag újszerű tankönyvek iránti kereslettel, valamint azzal, hogy amennyiben a régi korok hangulatát idéző, a tankönyvpiacra már ismert tankönyvet szerettek volna a növendékek kezébe adni, a választás nem *Domanovszkyra*, hanem a *Mika–Marczinkó*-féle tankönyvsorozatra esett. *Mika Sándor*, az Eötvös Collegium egykori népszerű tanárának még a századelőn írt tankönyvei az 1920-as évek második felében *Marczinkó Ferenc* középiskolai tanár átdolgozásában láttak napvilágot (*Mika és Marczinkó*, 1927, 1928, 1929, 1930). Elemzésünk a fenti szerzők életútjának bemutatásán, továbbá a munkáikról készült bírálati jelentések elemzésén túl e többgenerációs történelemtankönyvek tankönyvpiaci helyzetének áttekintésére vállalkozik, e sorozat sikerének titkát kutatja.

A Mika–Marczinkó-tankönyvek tényleges iskolai használata

Tankönyv-topográfiai áttekintésünk is jól illusztrálja (4. térkép): a vidéki Magyarországon a *Mika–Marczinkó*-sorozat elsősorban az állami (és községi) iskolák számára ajánlott tankönyvek között volt keresett. A vidéken található 34 állami (és községi) fiú-középiskola közül tizenkettőben voltak forgalomban ezek a kiadványok, melyek a tankönyvpiaci versenyben

⁴⁵ Ez a fejezet a Történelemtanítás on-line folyóirat 2013/3–4. számában megjelent írás átszerkesztett, bővített változata. Szövegszerűségében több helyen azonosságot mutat.

megelőzték a Szent István Társulat, valamint a kultusztárca által inkább támogatott Királyi Magyar Egyetemi Nyomda sorozatait is (*Lauringer*, 1931: 45–47.; *Perepatits*, 1932: 68–69.; *Horváth*, 1932: 49–50.; *Stagl*, 1932: 28–29.; *Bezdek*, 1932: 21–22.; *Úr*, 1932: 30–32.; *Firbás*, 1932: 40–41.; *Buday*, 1931: 75–76.; *Wollek*, 1931: 59–61.; *Fejér*, 1931: 47–48.; *Galgói Rácz*, 1932: 44–47.; *Tóth*, 1932: 70–72.).

Tankönyvhasználati vizsgálatunk szerint az állami fiú-középiskolák nagy része a III. osztályban még *Balogh Albin* bencés tanár magyar történetét használta, amely a Szent István Társulat erős tankönyvpiaci jelenlétére utal. Bár 1926-tól 1931-ig felmenő rendszerben láttak napvilágot az egyes kiadók tankönyvsorozatai, és jellemzően az iskolák tankönyvválasztását az egy sorozathoz ragaszkodás jellemezte, az állami (és községi) fiú-középiskoláknak a katolikus kiadó tankönyveihez való ragaszkodása mégsem mondható általánosnak. A 12 *Mika–Marczinkó*-sorozatot választó iskola közül 9 még *Balogh Albin* tankönyvével kezdett, majd ezután váltott a Lampel kiadványaira (*Lauringer*, 1931: 45–47.; *Perepatits*, 1932: 68–69.; *Horváth*, 1932: 49–50.; *Stagl*, 1932: 28–29.; *Bezdek*, 1932: 21–22.; *Úr*, 1932: 30–32.; *Wollek*, 1931: 59–61.; *Fejér*, 1931: 47–48.; *Tóth*, 1932: 70–72.)

Esztergomban a *Domanovszky*-könyvek voltak a legkeresettebbek, ennek ellenére a VI–VII. évfolyamon *Mika Sándor* és *Marczinkó Ferenc* munkáit használták, a szegedi Magyar Királyi Állami Baross Gábor Reáliskola pedig annak ellenére, hogy a vizsgált időszakban végig kitartott *Domanovszky* III. osztályos magyar története mellett, a felsőbb évfolyamokon már a *Mika–Marczinkó*-sorozatot rendelte meg (*Obermüller*, 1931: 70–72.; *Firbás*, 1932: 40–41.; *Firbás*, 1934: 59–60.). Makón és Miskolcon pedig az Athenaeum III. osztályos tankönyve után már a Lampel kiadó egyetemes történeti sorozatai voltak forgalomban (*Buday*, 1931: 75–76.; *Galgói Rácz*, 1932: 44–47.).

Kijelenthetjük, hogy a VKM által inkább ajánlott *Domanovszky*-tankönyvekkel szemben az állami (és községi) fiú-középiskolák inkább a *Mika–Marczinkó*-sorozatot részesítették előnyben.

Nézzük a fővárosi fiú-középiskolák tankönyvhasználatát!

A 24 teljesen vagy meghatározóan egy tankönyvkiadó egye-

temes történeti sorozatát választó fiú-középiskolából 8 intézmény a *Mika-Marczinkó*-féle sorozatot használta (*Marczinkó*, 1932: 38–39.; *Finály*, 1932: 30–31.; *Dingfelder*, 1932: 15–16.; *Nagy*, 1932: 28–29.; *Gáspár*, 1932: 52–53.; *Bozzay*, 1932: 34–35.; *Krompaszky*, 1932: 23–25.).⁴⁶

Ugyancsak 8 iskola növendékei tanultak *Marczell Ágoston* és *Szolomájer Tasziló* egyetemes történeti tankönyveiből (*Pongrácz*, 1931: 54–57.; *Kisparti*, 1932: 61–62.; *Erődy*, 1932: 43–44.; *Lenkei*, 1932: 37–38.; *Kalkbrenner*, 1932: 66–67.; *Sebes*, 1932: 24–25.; *Bitter*, 1932: 39–41.; *Mattyasóvszky*, 1932: 63–64.), 5 intézményben az Athenaeum kiadványa, az *Ember-Dékány*- (*Péché*, 1932: 27., 30.; *Zibolen*, 1932: 114–115.; *Mikola*, 1931: 34–36.; *Lengyel*, 1932: 27–28.; *Goldberger*, 1932: 68–69.), 2 iskolában *Domanovszky*- (*Haszler*, 1932: 55–56.; *Gajda*, 1932: 61–64.), egyben pedig a *Madai Pál*-féle (*Ravasz*, 1931: 49–51.) sorozat volt forgalomban. Az összesítés jól mutatja a Lampel és a Szent István Társulat egyetemes történeti sorozatai iránti megnövekedett piaci keresletet. Fenntartói viszonylatban viszont a *Mika-Marczinkó*-sorozat számított a legelfogadottabbnak, Budapesten az egyik római katolikus és az egyik izraelita fenntartású fiú-középiskola egyaránt ezeket a tankönyveket választotta, de a tankönyvhasználati vizsgálatok szerint az evangélikus fiú-középiskolák számára is a választhatók körébe tartoztak a *Mika-Marczinkó*-féle tankönyvek.⁴⁷

Petőfi egykori iskolájában, Aszódon az 1930-as évek elején a *Mika-Marczinkó*-féle sorozatot használták a növendékek. Az evangélikus egyház egyetemes közgyűlése az egyetemes tanügyi bizottság javaslatára döntött az evangélikus fiú-középiskolák számára engedélyezhető tankönyvekről. Az egyetemes tanügyi bizottság az engedélyezést megelőzően megbíráltatta a könyveket.⁴⁸

⁴⁶ Továbbá: A budapesti Ferencz József Országos Rabbiképző-Intézet értesítője az 1934/35. tanévről. Budapest, 1935. 34–35.

⁴⁷ Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban: EOL). Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/II. Dr. Szigethy Lajos bírálati. *Mika-Marczinkó* IV. o. Eng. sz. 77/1931. *Mika-Marczinkó* V. o. Eng. sz. 78/1931

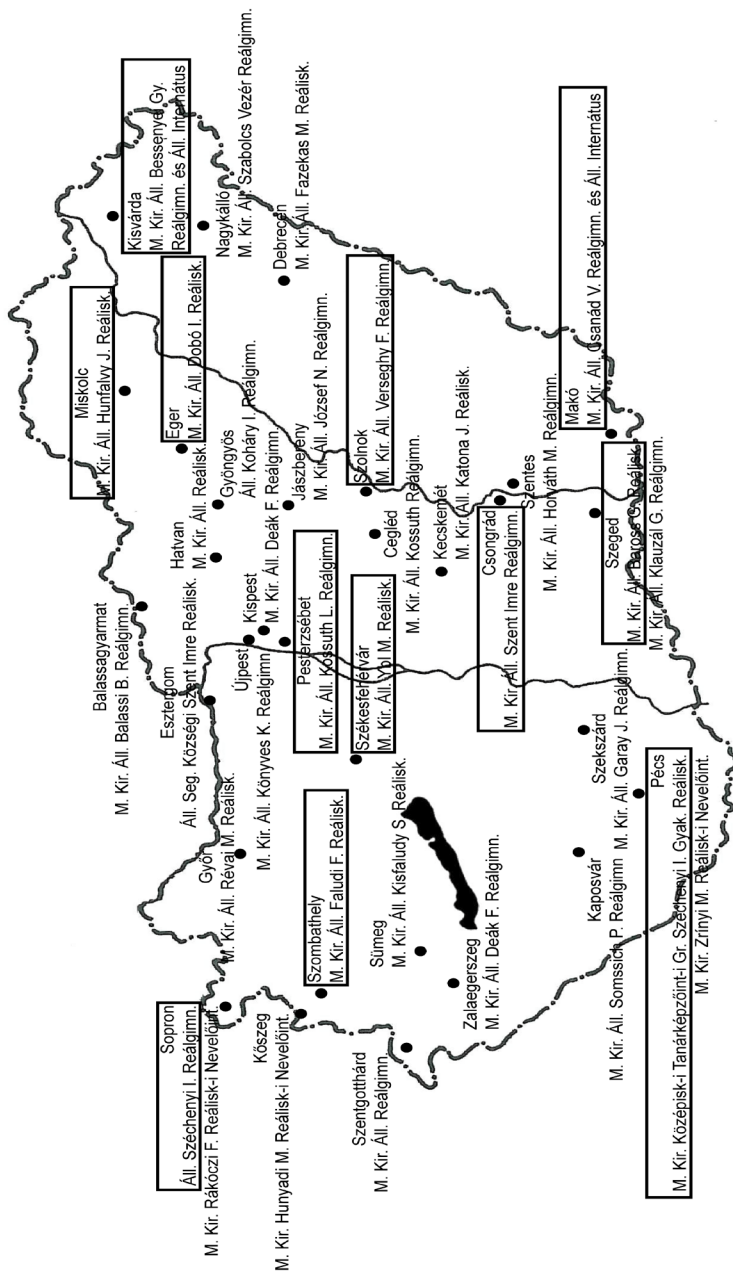
⁴⁸ EOL Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/

A *Mika–Marczinkó*-féle tankönyvek bírálója az a *Szigethy Lajos* lett, aki korábban maga is írt tankönyvet (Szarvason még az 1930-as évek legelején is a VIII. évfolyamon az ő könyvéből tanítottak!), és az egyetemes tanügyi bizottság levelező tagjaként volt ismert. A bírálatok kitértek a terjedelmre, ezáltal a tanulhatóságnak való megfelelés szempontjaira, valamint a tankönyvek stílusára, nyelvezetére is. *Szigethy* méltatta is az egy-egy korszakot szemléletesen jellemző olvasmányokat. Így például a középkori tankönyvből példaként említette a Koránból vett szúrákat, az *Einhardt* Nagy Károly élete című művéből vett részeket, *Mika* Lovaggá ütés vagy *Fináczy* Kolostori élet fejezeteit.⁴⁹ Egy-két kritikai észrevételtől eltekintve a bíráló a IV. és az V. évfolyamok számára írt *Mika–Marczinkó*-könyvet szemléletében, életfelfogásában és felekezeti szempontból is kifogástalannak ítélte meg, azokat egyházi engedélyezésre ajánlotta. Egyetlen kivételtől eltekintve. *Szigethy* számos kritikai észrevételt fogalmazott meg a szerzőpáros VI. osztályos tankönyvéről, melyek kizárólag a reformációval kapcsolatos fogalmakra, szempontokra vonatkoztak. Így a bíráló felrótta azt, hogy a szerzők Luther híveit az új hit követőinek nevezték, holott ahogyan *Szigethy* fogalmazott: „mi a reformált régi hit követői vagyunk”. A félig meztelen hugenotta koldusok között sétáló Medici Katalint ábrázoló tankönyvi képet viszont borzalmasnak tartotta, és annak a tankönyvből való elhagyását javasolta a bíráló. *Szigethy* szerint csak alapos átfésülés és a helytelen kifejezések megváltoztatása után lehet a tankönyvet az evangélikus tanulók számára használhatóvá tenni. „Jelen formájában a könyvet engedélyezésre nem ajánlom!” – olvashatjuk a bírálatban.⁵⁰

II. Dr. *Szigethy Lajos* bírálatai. *Mika–Marczinkó* IV. o. Eng. sz. 77/1931. *Mika–Marczinkó* V. o. Eng. sz. 78/1931.

49 EOL Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/II.. Dr. *Szigethy Lajos* bírálat. *Mika–Marczinkó* V. o. Eng. sz. 78/1931.

50 EOL Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/II. Dr. *Szigethy Lajos* bírálat. *Mika–Marczinkó*, VI. 79/1931.

4. térkép: A Mika-Marczinkó-féle teljes egyetemes tankönyvsorozatot használó állami (vagy községi) fő-középiskolák (Budapest kivételével) 1931-32-ben

A Lampel Kiadó tankönyvszerzői

A modern tanártípus *Mika Sándor* *Glatz Ferenc* írását követve jellemezhetjük (Glatz, 1989: 42–43.). *Mika* (1859–1912) erdélyi értelmiségi-tiszviselő családból származott, a bölcsélet elvégzése után 1879-ben Kolozsvárott magántanár lett. *Szilágyi Sándor* egyik kiválasztottjaként európai tanulmányokat folytatott. Egyetemes történelemmel foglalkozott, tanári munkáján – túllépve a tradicionális német irodalom hatókörén – mindvégig érződött a francia kultúra hatása. A brassói főreáliskolában, majd a VII. kerületi főgimnáziumban, 1895-től a gyakorló gimnáziumban tanított, tudós tanári pályája az Eötvös Collegiumban teljesedett ki. Tanítványaival közösen történelmi olvasókönyveket szerkesztett, egyetemes történelmi tankönyve – mely *Glatz* szerint a „kor kiemelkedő tankönyvírói teljesítménye” (Glatz, 1989: 43.) volt – 1902-ben látott napvilágot.

Marczinkó Ferenc a Felvidéken, az Eperjesi Királyi Katolikus Főgimnáziumban érettségizett. Később a Toldy Gimnázium igazgatója lett, az Országos Középiskolai Tanáregyesületnek és az Országos Köznevelési Tanácsnak egyaránt tagja volt, de aktív szerepet vállalt az Uránia Közművelődési Egyesületben is (Koczogh, 1940: 8–14.).

Tartósság és liberális-közjogi szemlélet

Mi lehetett a *Mika–Marczinkó*-féle sorozat sikerének a titka?

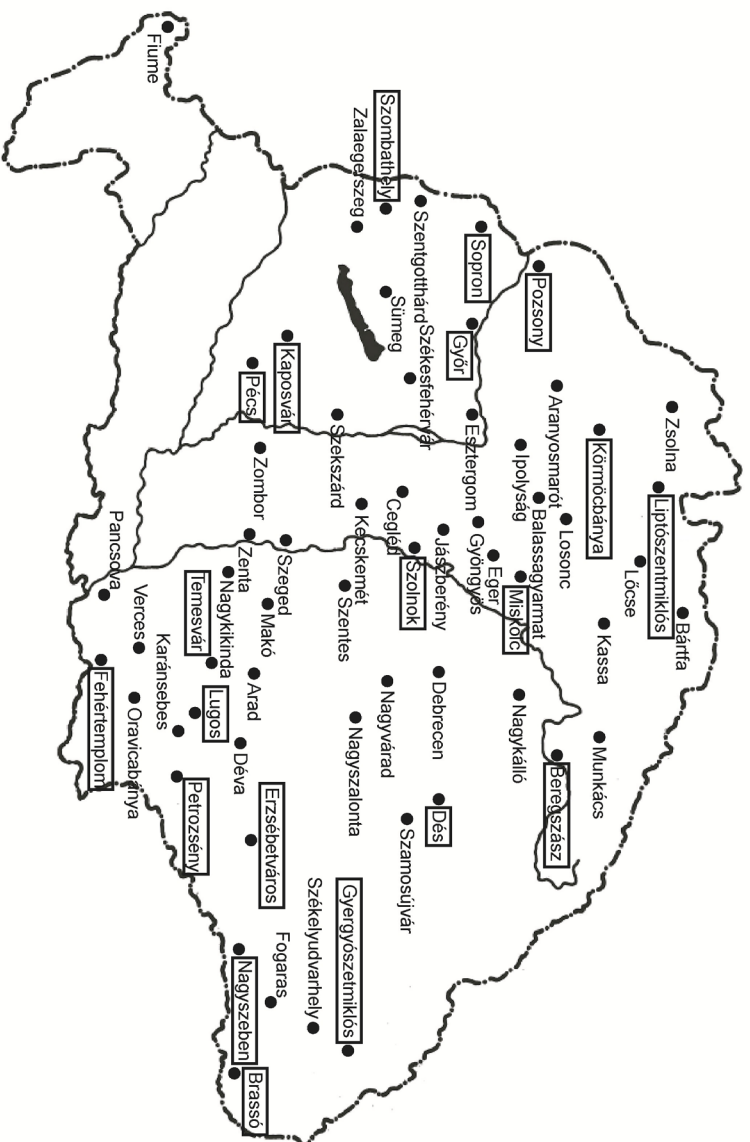
Mika Sándor tankönyve (és a húzónév minden kétséget kizáróan *Mika* lehetett) több évtizede volt forgalomban, a hosszú ideig forgalomban lévő tankönyvektől pedig – tudjuk – nem szívesen váltak (ma sem válnak) meg az oktatók. A *Mika*-féle tankönyv sikerének titka – a szerző szakmai kvalitása mellett – tehát egyrészt a könyv bejáratottsága lehetett. Ezt támasztják alá *Szigethy Lajos* 1931. május 25-i keltezésű bírálati jelentésének alábbi sorai is: „a könyvet nemcsak az állami engedélyezés, hanem sok évnek próbája is támogatja a bíráló előtt”.⁵¹

⁵¹ EOL. Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 17–18. csomó. 18. csomó. Tankönyvbírálatok. Dr. Szigethy Lajos 1931. május 23-i bírálati jelentése.

Másrészt a *Mika–Marczinkó*-féle tankönyvek szemléletére erősen hatott a dualizmus korára jellemző liberális-közjogi beállítottság. A dualizmus korának közjogi érvrendszerében szocializálódott iskolaigazgatók, történelemtanárok tankönyvpreferenciáját a közjogi érvrendszerre való affinitásuk továbbélése is nagymértékben befolyásolta. Mivel ezeknek a tankönyveknek a szemlélete nem mondott ellent a keresztény-nemzeti értékrendre épülő politikai akaratnak sem, tökéletesen igazodott a kor politikai elvárásaihoz és közgondolkodásához.

Vajon keresettek voltak-e *Mika Sándor* századfordulón írt tankönyvei az 1910-es években? Egyrészt, ha összehasonlítjuk az 1910-es évek tankönyvválasztását az 1931–32-es iskolai év tankönyvhasználatával, tankönyv-topográfiai összesítőnk (5. térkép) jól illusztrálja azt, hogy Szombathelyen, Sopronban, Pécsen és Miskolcon már az 1910-es években forgalomban voltak *Mika* tankönyvei (*Perepatits*, 1917: 45.; *Wallner*, 1911: 74–78.; *Galloovich*, 1911: 49–63.; *Pécs*, 1918: 9.). Nem véletlen az sem, hogy a brassói főreáliskola egykori tanárának, az Erdély-kutató *Mika Sándornak* a tankönyvei népszerűek lehetnek Brassóban és vonzáskörzetében: Gyergyószentmiklóson, Nagyszebenben, Erzsébetvárosban, Petrozsényben, Lugosban, Temesvárott, Fehértemplomban *Mikát* is tanítottak (*Szépréthy*, 1916: 64–67.; *Pongrácz*, 1911: 28–32.; *Szentimrei*, 1912: 33–37.; *Schwartz*, 1912: 79–103.; *Péterffy*, 1912: 23–39.; *Putnoky*, 1912: 49–51.; *Berkessy*, 1912; *Rákóczy*, 1912: 45–48.)⁵²

52 A térképen jelölt többi település iskolai értesítőjét az Irodalomban közöljük.

5. térkép: A Mika Sándor Világtörténet című tankönyvsorozatát választó állami (vagy városi) fő-közép-iskolák az 1910-es években (a térkép csak a helység nevét jelöli)

Marczinkó Ferenc, a „hazai középosztály tipikus tagja”

Végül e sorozatok tankönyvpiaci sikeréhez minden bizonnyal hozzájárult a könyv átdolgozásában szerepet játszó *Marczinkó Ferenc* is. A tankönyvírás területét – a tömegesedő középiskolák korában – folyamatosan a tudós tanárokhoz képest a középfokú oktatás terén nagy kapcsolatrendszerrel rendelkező, a politikai közéletben aktívabb szerepet játszó, ezáltal a politikának jobban alárendelt középiskolai tanárok vették át. Ehhez a körhöz tartozott *Marczinkó Ferenc* is.

Egyetérthetünk *Buzinkay Gézával*, aki *Marczinkóról* az alábbiakat írta: „...s szülőföldjének elvesztése Trianon után – hadifogoly múltjával együtt – a húszas évek hazai középosztályának tipikus tagjává tette. Minden erejével azon munkálkodott, hogy nemzeti érzelmű, a tradíciókhoz kapcsolódó, ugyanakkor edzett, adott esetben a harcban is helytálló fiatal-ságot neveljen.” (*Buzinkay*, 2005: 117.).

5. kép: Marczinkó Ferenc és Ady Lajos az
1920-as években

**BENCÉS ÉS PIARISTA TANKÖNYVSZERZŐK AZ
ÁLLAMI ÉS A RÓMAI KATOLIKUS FIÚ-KÖZÉPISKOLÁK
TÖRTÉNELEMTANKÖNYV-PIACÁN**

A korszak tankönyvjóváhagyás-történeti áttekintéséből ismert (Szebenyi, 1994), hogy a kultusztárca miként avatkozott be a tankönyvpiac működésébe. Egyrészt *Klebensberg* 1925-ben életre keltette a Tankönyvügyi Bizottságot, mellyel a tankönyv-engedélyezési eljárást bürokratizálta, másrészt a piacon irányadó és árszabályozó hatást szándékozott kifejteni azáltal, hogy a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdát bízta meg egyes tankönyvek megírásával, anyagilag pedig támogatta is a kiadó tevékenységét (Szebenyi, 1994).

Áttekintve a két háború között Magyarországon található fiú-középiskolák történelemtankönyv-használatát, meglepő eredményt kapunk. Mivel magyarázható az, hogy a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda monopolhelyzetére irányuló állami akarat ellenére a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdában előállított fiú-középiskolai történelemtankönyveket egyetlen római katolikus felekezeti fiú-középiskola sem választotta, ezzel szemben az állami (és községi) fiú-középiskolák többsége előnyben részesítette a Szent István Társulat kiadványait?

Azokat a kiadástörténeti és tankönyvpiaci szempontokat vesszük górcső alá, amelyek a katolikus Szent István Társulat erős tankönyvpiaci jelenlétét meghatározták egyrészt az állami fiú-középiskolák, másrészt a római katolikus egyház fenntartása alatt lévő iskolák tankönyvpiacán.

Általánosságban – és ezt korábban már jeleztük – az iskolák többsége egy kiadó teljes sorozatához ragaszkodott, így a III. osztályos tankönyvek minősége és iskolai fogadtatása a további választás szempontjából meghatározónak számított. Vonat-

kozik mindez a Szent István Társulat III. osztályos – *Balogh Albin* bencés szerzetes tanár által jegyzett – tankönyvére is. Ez indokolja különösen azt, hogy kiemelten foglalkozunk *Balogh Albin* tankönyvírói és tanári munkásságával.

A kérdés azonban ennél bonyolultabb. *Unger* a klebelsbergi időszak középiskolai történelemtankönyv-használatáról a dualizmus kori helyzethez viszonyítva azt írta, hogy „az engedélyezett tankönyvek száma erősen lecsökkent, de bizonyos fokú szabad versengés azért továbbra is fennmaradt”. (*Unger*, 1976: 155.) Majd pár sorral később így folytatta: „A tényleges választási lehetőség mégis erősen leszűkült a felekezeti kérdés kiéleződése miatt. Különösen szigorúan megszabott volt a »döntés« a katolikus iskolák esetében, amelyek mind a Szent István Társulat könyveit használták.” (*Unger*, 1976: 155.). Az 1931–1932-es iskolai év⁵³ katolikus fiú-középiskolai értesítőinek áttekintése után árnyaltabb következtetések megfogalmazása indokolt. A római katolikus fiú-középiskolák ugyanis a Szent István Társulat tankönyvsorozatai mellett a Lampel és a Franklin kiadványait is előszeretettel használták. Fokozottan igaz mindez a *Jászai-Balanyi*-féle VIII. osztályos történelemtankönyvre, mely a Szent István Társulat kiadványait meg is előzte a tankönyvpiaci versenyben. Ezért kiemelt figyelmet fordítunk a piarista szerzőpáros munkájának bemutatására és a piarista fiú-középiskolák tényleges iskolai használatának áttekintésére is. Első lépésben a korabeli iskolai értesítők alapján összesítjük azt, hogy a római katolikus iskolák és az állami fenntartású intézmények közül melyek választották *Balogh Albin* III. osztályos magyar történetét. A Pannonhalmi Főapátsági Levéltár (PFL) Főapáti Hivatal iktatott irataiból a magyarországi bencés középiskolák tankönyv-megállapító értekezleti jegyzőkönyveit is megszólaltatva a Szent Benedek-rendi fiú-középiskolák tankönyvhasználatát külön elemezzük. A Főapátsági Könyvtár Benedictina gyűjteménye őrzi a katolikus kiadónak

⁵³ 1931-re az egyes tankönyvkiadók tankönyveik teljes sorozatával rendelkeztek. Ez indokolja azt, hogy miért az 1931–32-es iskolai év tankönyvhasználatát tekintettük át. Csak néhány esetben fordult elő, hogy az egy évvel korábbi vagy az egy évvel későbbi értesítőt vettük alapul.

a szerzőhöz írt leveleit, melyet iratkövetéses módszerrel elemezve nem csupán *Balogh* tankönyvszerzői kapcsolathálójának feltérképezése, de tankönyve keletkezéstörténetének és tankönyvpiacon sikerének nyomon követése is lehetségessé válik. A levéltári kutatásokból *Balogh* tankönyvírói munkásságára, tanári működésére is fény derül. Mivel *Balogh* tankönyveit a két háború közötti időszakban többször is kiadták, szándékunkban áll a tankönyvek szövegében történt változásokat összehasonlítani és analizálni. A tankönyv- és iskolatörténet tárgykörébe tartozó elemzésünk tehát egyház- és rendtörténeti háttér-információkkal egészül ki. A piaristák tankönyvhasználatának rekonstruálása az iskolai értesítő mint elsődleges kutatási forrásbázis mellett a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára által őrzött *Jászay*⁵⁴ és *Balanyi*-hagyaték feldolgozásával válik teljessé. A római katolikus fiú-középiskolák részletes áttekintésével igyekszünk bizonyítani, hogy tankönyvtörténeti elemzések során korántsem elégséges a tankönyvszerzők interpretációi alapján a tankönyvek tartalomelemzését elvégezni. Interdiszciplináris kutatásunk, mely épít a kiadástörténeti (*Szebenyi*, 1994) és iskolatörténeti (*Mészáros*, 1988) szakmunkákra is, az egyház- és rendtörténeti kutatások eredményeit egyaránt gazdagítja.

A Szent István Társulat tankönyvei az állami és a római katolikus felekezeti fenntartású fiú-középiskolákban

A Horthy-korszak kezdetén, az ún. átmeneti időszakban többnyire a dualizmus korában született tankönyveket, azok újra kiadott, javított, bővített változatait használták az iskolákban. *Unger* rámutatott arra, hogy ebben az időszakban „a katolikus iskolák részéről mutatkozott nagyobb igény új tankönyvek használatára”. (*Unger*, 1979: 115.)

A Szent István Társulat *Balogh Albin*hoz írt levelei pedig arról árulkodnak, hogy a klebelsbergi időszakban az új so-

⁵⁴ Eredetileg Jakubik Dezső, később Jászaira, majd Jászayra magyarosított. A tanulmányban a hagyatékra való utalás kivételével egységesen Jászait használunk.

rozatok megírásakor is a katolikus kiadó lépett elsőként.⁵⁵ A Stephaneum nyomda és könyvkiadó, a Szent István Társulat egyesített üzemei rt. 1925. december 15-én kötött megállapodást *Balogh Albinnal* az új tanterv alapján a III. osztályos magyar történet és a VIII. osztályos oknyomozó magyar történet megírására. Amennyiben a felkért szerző a kötelezettségeit nem teljesítené, a megállapodás szerint a kiadó más szerző neve alatt is megjelentetheti a megírt tankönyveket. A szerzők kiválasztásánál a felekezeti szempont, konkrétan a bencés szerzetesrendhez való kötődés ugyanakkor meghatározó szempontként szerepelt. „Az új átdolgozó azonban csak bencés tanár lehet, de ha bencés rendi tanárok között ilyen átdolgozó nem akadna, úgy jogunkban van azt mással is átdolgoztatni”⁵⁶ – olvashatjuk a megállapodásban.

Az iskolai értesítők és a tankönyv-megállapító értekezleti jegyzőkönyvek alapján rekonstruálni tudjuk azt, hogy mely katolikus felekezetiű fiú-középiskola használta a Szent István Társulat sorozatát.

A bencés szerzetesrend által fenntartott fiú-középiskolák tankönyv-megállapító értekezleteinek jegyzőkönyvei igen szűkszavúan csak arról számoltak be, hogy ezek az intézmények a tankönyvválasztásukban minden tantárgy esetében általában ragaszkodtak a Szent István Társulat sorozatához.

Néhány esetben találtunk eltérést. Így a pápai Szent Benedek-rendi Szent Mór katolikus reálgymnázium az 1931–1932-es tanévben – egyes magyar és latin könyvek kivételével – a Szent István Társulat kiadványait használta.⁵⁷ A korábban használt tankönyveket folyamatosan cserélték le az új tanterv alapján megírt, a Szent István Társulat gondozásában megjelent kiadványokra.

⁵⁵ Az 1930-as évekre a Szent István Társulat bevételeinek nagy részét a tankönyvkiadás biztosította, így nem is tehette meg azt, hogy ne jelenjen meg önálló sorozatokkal (l. Mészáros, 1998.).

⁵⁶ Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény. BK 634/II. 5 d 2526.sz./1925.

⁵⁷ PFL Főpáti Hivatal iktatott iratai. 408/1931. Jegyzőkönyv a pápai szentbenedek-rendi Szent Mór kath. reálgymnázium tanári karának 1931. június hó 16-án tartott tankönyv-megállapító értekezletéről.

A kőszegi Ferenc József katolikus reálgymnázium tanári testülete 1929. június 24-én döntött a bevezetésre kerülő új tankönyvekről. Mivel az új tanterv a következő évben folytatólagosan a VI. osztályt érintette, lényeges tankönyvváltoztatás – és ezt a tanári kar 1929. június 24-i tankönyv-megállapító értekezletének jegyzőkönyve igazolja⁵⁸ – csak ezt az évfolyamot érintette. A VII. osztályban *Ujházy László* egyetemes története, a VIII. évfolyamon pedig *Jászai Rezső* oknyomozó története maradt forgalomban (a korábbi tanterv alapján megírt, de kifutó tankönyvekről van tehát szó), de a VI. osztályban már a Szent István Társulat új, a VI. osztályok számára készült kiadványát vezették be.

Az esztergomi Szent Benedek-rendi Szent István katolikus gimnázium igazgatója pedig az 1928. június 28-i értekezleten bejelentette, hogy az új rendtartás és a tankönyv-engedélyező bizottság által előírt tankönyveket fogják használni az intézményben. Változás értelemszerűen főként az V. osztály tankönyvhasználatában történt, és mind a kilenc tantárgy esetében kizárólag a Szent István Társulat új V. osztályos tankönyveivel találkozunk.⁵⁹

A többi szerzetesrendi fenntartású fiú-középiskolában is – leszámítva a piarista fiú-középiskolákat, ahol a *Jászai-Balanyi*-féle III. osztályos magyar történetet használták (*Albert*, 2012) – igen közkedvelt volt *Balogh Albin* III. osztályos munkája. Pécsen a ciszterciek és a jezsuiták által fenntartott fiú-középiskolában, az esztergomi ferenceseknél, a gödöllői premonstreieknél, de a mezőkövesdi királyi katolikus fiú-középiskolában is *Balogh Albin* III. osztályos tankönyvével találkoztak elsőként az iskolák növendékei.

Tudjuk azt is, hogy az állami (és községi) fiú-középiskolák-

58 PFL. Főpáti Hivatal iktatott iratai. 299/1929. Jegyzőkönyv a kőszegi Ferenc József kath. reálgymnázium tanári testületének 1929. június hó 24-én tartott tankönyv-megállapító értekezletéről.

59 A jegyzőkönyv alapján: Alszeghy-Sík: Retorika; Vézner Károly: Lírai szemelvények; Friml Aladár: Livius XXI–XXII. könyve; Bitter–Teveli: Német nyelvkönyv; Bitter–Teveli: Rendszeres német nyelvtan; Marczell–Szolomájer: Világtörténelem II.; Kerékgyártó–Mohai: Növénytan; Borcsay–Mattyasóvszky: Algebra I.; Borcsay–Mattyasóvszky: Geometria I. PFL. Főpáti Hivatal iktatott iratai. 700/1928. Jegyzőkönyv az esztergomi szentbenedekrendi kath. Szent István-gimnázium 1928. jún. 28-án tartott tankönyvjavaslat értekezletéről.

ban – előzetes várakozásainkkal szemben – nem a kultusztárca által inkább ajánlott és támogatott Királyi Magyar Egyetemi Nyomda sorozatai voltak a legkeresettebbek. Az állami (és községi) fenntartású iskolákban ugyanakkor a Szent István Társulat sorozatát – *Balogh Albin* III. osztályos magyar történetét, a *Marczell–Szolomájer*-féle egyetemes történeti tankönyveket és a *Miskolczy–Szolomájer* szerzőpáros VIII. évfolyamok számára írt magyar történetét – előszeretettel választották.

Balogh Albin latin és történelem szakos tanár volt, az 1930-as évek elején a pápai Szent Benedek-rendi Kath. Szt. Mór Reálgymnázium igazgatói feladatait látta el. Ugyanebben az időszakban *Marczell Ágoston* a budapesti Állami Szent László Reálgymnázium történelem és földrajz, míg *Szolomájer Taszilo* (1888–1960) a budapesti Szent Benedek-rendi Katolikus Szent Benedek Reálgymnázium történelem és latin szakos tanáraként volt ismert. Az egyetemes történeti tankönyvsorozatok szerkesztője a piarista *Miskolczy István* volt, aki ebben az időszakban a budapesti kegyes tanítórendi Katolikus Gimnáziumban tanított latint és történelmet.

Egy bencés szerzetes tanár többgenerációs tankönyvének sikere az állam által árszabályozott tankönyvpiacon: Balogh Albin munkássága

A tankönyvválasztást befolyásoló szempontok közül eddig kevés figyelem irányult a századelőn és az ún. átmeneti tankönyvtörténeti időszakban⁶⁰ született tankönyvek elemzésére, az e korokban született ún. többgenerációs tankönyvekhez való tanári kötődésnek mint tankönyvpiaci tényezőnek a hangsúlyozására. Megrögzött tézis: a klebelsbergi időszakban teljesen új szerzőkkel és tankönyvekkel találkozunk.

⁶⁰ A két háború közötti időszak első éveiben – nem lévén új tankönyvek – kényszerűségből a dualizmus korában született tankönyvek újrányomásával, kisebb átdolgozásával biztosították a tankönyvellátást. Az új tanterv alapján megírt sorozatok piacra kerüléséig ezek az ún. átmeneti tankönyvek voltak forgalomban. Kutatásunk éppen arra mutat rá, hogy voltak olyan átmeneti korban született tankönyvek, melyek a klebelsbergi korszakban is tovább éltek, továbbra is forgalomban maradtak.

Egyszerű iratkövetéses módszerrel rekonstruálhatjuk, összehasonlító tankönyvi szövegelemzéssel pedig bizonyítani tudjuk azt, hogy a tankönyvpiacon meghatározó súllyal rendelkező *Balogh-féle* tankönyv nem számított új kiadványnak, *Balogh Albin* pedig nem volt új szerző.

A kiadó meghatározó tankönyvszerzője, *Balogh Albin* (1887–1958) bencés tanár életútjának részletes bemutatásához a Magyar Katolikus Lexikont hívjuk segítségül. *Balogh Albin* Pannonhalmán teológiát tanult, 1910-ben pappá szentelték, majd a győri bencés gimnázium latin–történelem szakos tanára lett. 1911-ben főiskolai tanár Pannonhalmán, 1915-től 1930-ig gimnáziumi tanár volt Esztergomban. Házfőnök és gimnáziumi igazgató előbb Pápán, majd Esztergomban. Országos hírű gyűjteménnyé szervezte az esztergomi múzeumot, 1939-ben tanügyi főtanácsos, 1942–43-ban a Katolikus Tanügyi Főhatóság központjának igazgatója, majd 1943 és 1948 között főigazgatója lett. 1948-tól nyugdíjas, haláláig a római fürdői plébánián élt.⁶¹

A *Balogh Albin*hoz írt levelek sokasága bizonyítja a szerző ismertségét. A neves művelődéstörténész (és tankönyvíró) *Domanovszky Sándor* 1939. április 21-i keltezésű levelében a Magyar Történelmi Társulat ügyvezető alelnöki minőségében értesítette *Balogh Albint* arról, hogy beválasztották őt a vidéki múzeumok gazdagítására alakított bizottságba.

6. kép. Balogh Albin OSB atya

⁶¹ <http://lexikon.katolikus.hu/B/Balogh.html> (letöltés: 2011. június 13.).

A Magyar Történelmi Társulat ugyanis elhatározta, hogy a Magyar művelődéstörténet kötetéből befolyt tiszta jövedelem felét helyi kutatásokra, ásatásokra, a vidéki múzeumok gazdagítására fordítja.⁶²

A Benedictina gyűjtemény őrzi a szerzőnek a „Történelmi források a történettanításhoz” című – valószínűsíthetően tanári körben elhangzott – előadását. *Balogh* szerint a történeti források megválogatásánál a szűk időkeret miatt erős szelekciót kell alkalmazni.

A források megválogatásánál két szempontot említett *Balogh*, melyek a következők voltak: „1.) minden osztálynak, illetve minden életkornak csak a neki megfelelő jellegű forrásmunkát adhatjuk, és 2.) az ifjúsággal közölt forrásmunka tartalma és alakja nem bonthatja le az iskolai oktatás-nevelés erkölcsi és vallásos határait s eredményeit, hanem bele kell illeszteni az iskola egységes nemzeti és vallás-erkölcsi légkörébe.”⁶³ A római katolikus felekezeti szempontnak a történelem-tanításban való erős jelenlétét bizonyítják az előadás alábbi sorai is: „Azt pedig katolikus pedagógusok előtt nem kell magyaráztatni, hogy tanítványaink kezébe sohasem adhatunk olyan írást, mely nyilvánvalóan alkalmas vagy akárcsak könnyen fölhasználható a vallási meggyőződés gyöngítésére vagy az erkölcsi érzék megfogyatkozására, a nemzeti, hazafias érzés aláásására, lebontására.”⁶⁴ *Balogh Albin* fontosnak tartotta, hogy a történelemtanár a tankönyv megtanítása mellett használjon forrásszövegeket is, természetesen magyar nyelvűeket. Egy önálló forrásgyűjtemény megjelenéséig néhány önálló forrás felhasználását javasolta, így többek között a világtörténet tanításakor *Marczali* és *Márki* kötetét, *Fináczy* neveléstörténeti műveit, valamint fenntartással, mégis elismerően nyilat-

62 Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény. BK 634/II. 5. Vegyes levelek.

63 Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény. BK 634/V. 5. (Történelmi források a történelem tanításához. A jelzett tárgy tervezete. Vélhetően előadás.)

64 Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény. BK 634/V. 5. (Történelmi források a történelem tanításához. A jelzett tárgy tervezete. Vélhetően előadás.) 2. o.

kozott *Mika Sándor* olvasókönyveiről is. Mindez bizonyítja azt is, hogy *Balogh* igen nagy rálátással rendelkezett a korabeli történelemtanárok mindennapi munkájára. Mint írja: „A kartársak legnagyobb része bizonyosan ismeri *Mika Sándor* Történelmi olvasókönyvének hat kötetét, melyek az akkori tantervnek megfelelő történettanításhoz alkalmazkodva bőséges vázlatokat adtak egyes történelmi forrásokból.”⁶⁵

Balogh láthatóan ismerte a múlt történelemtanítási hagyományait (a *Mika*-olvasókönyvekhez való tanári kötődést), de naprakész volt a tekintetben is, hogy számon tartva ezeknek a köteteknek a megjelenési éveit (1907 és 1912) felismerte, hogy azóta már tartalmi szempontból is más követelményekkel kell számolnia a történelemtanításnak. Annak ellenére, hogy *Balogh* szerint a kiválasztott forrásnak alkalmasnak kell lenni a tanulóban a történelmi érzék kifejlesztésére, a történelmi valóságélmény⁶⁶ kialakítására, a szerzőnek a történelemtanításról vallott nézeteiből inkább egy régi vágású történelemtanár képe rajzolódik ki előttünk.

Az iskolai értesítők adatösszesítése mellett a Szent István Társulat által 1926-ban *Balogh Albin*hoz írt levelek tartalmi kibontásával igazoljuk a szerzetes tanár tankönyveinek tan-
könyvpiaci sikerét.

A kiadó 1926. március 12-i keltezésű levele tájékoztat arról, hogy a különlenyomatból 1120 példány készült el, és kb. 800-900 példány kelt el a piacon⁶⁷. A kiadó 1926. szeptember 25-i keltezésű leveléből megtudjuk, hogy a 3500 példányszámban kiadott III. osztályos magyar történelmi tankönyvből 3000 példány kelt el, mely után honoráriumot fizettek a szerzőnek.⁶⁸

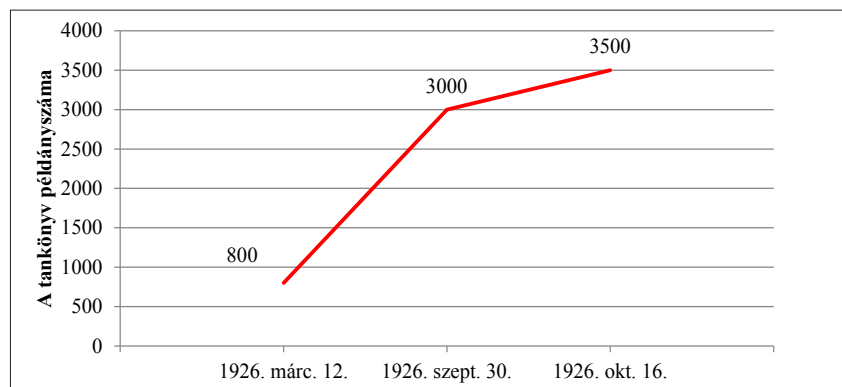
65 Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény. BK 634/V. 5. (Történelmi források a történelem tanításához. A jelzett tárgy tervezete. Vélhetően előadás.) 3. o.

66 Mindebből következtethetünk arra is, hogy a szerző a szellemtörténelmi irányzatot is ismerte.

67 Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény. BK 634/II. 5 d 3391. sz./1926. A Szent István Társulat 1926. március 12-i keltezésű levele *Balogh Albin*hoz.

68 Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény. BK 634/II. 5 d 2176. sz./1926. A Szent István Társulat 1926. szeptember 25-i keltezésű levele *Balogh Albin*hoz.

A tankönyv töretlen népszerűségét pedig mutatja az, hogy az 1927–1928-as tanévben – és ezt az 1926. október 16-i levél igazolja – szintén „3500 példány megjelentetése válik szükségessé”.⁶⁹

2. ábra: A Balogh Albin III. osztályos magyar történelmi tankönyvre iránti kereslet alakulása a Szent István Társulatnak a szerzőhöz 1926-ban írt levelei alapján

Az 1924-es középiskolai tanterv alapján megírt új tankönyv pedig szövegszerűségében szinte teljesen megegyezik a szerzőnek a VKM által 106.139/1920. sz. alatt engedélyezett Magyarország történelme a középiskolák III. osztálya számára, valamint a 196.585/1921. sz. alatt engedélyezett Magyarország történelme a középiskolák IV. osztálya számára címmel megjelent tankönyveivel.

Két szembetűnő változás figyelhető meg. Egyrészt az átmeneti korszak két tankönyvében található ablakcímeket elhagyta a szerző, másrészt – és ez bizonyára a szellemtörténet hatásának tudható be – korábbi tankönyveinek túltengő adatait kicsit megrostálta, néhány helyen viszont új bekezdéssel egészítette ki azokat.

⁶⁹ Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény. BK 634/II. 5 d 2602. sz./1926. A Szent István Társulat 1926. október 16-i keltezésű levele Balogh Albinhoz.

Természetesen a nemzeti történelem római katolikus felekezeti szempontból való megítélése volt az egyik legfőbb rendezőelv. A szövegben azonban alig találunk eltérést. Az 1921-es IV. osztályos kiadványban és az új tanterv alapján megírt munkában a XVII. század eseménytörténetének tárgyalásánál egyaránt feltűnt *Pázmány Péter* és a két kortárs protestáns erdélyi fejedelem eltérő megítélése. Míg *Pázmánnyal* kapcsolatban a jezsuita rend valóságos díszéről, zamatos magyar nyelven megírt vitaíratairól, roppant nagy hatású prédikációiról, korszakalkotó munkásságának hangsúlyozásáról olvashatunk (*Balogh*, 1921: 24.; *Balogh*, 1931: 91–92.), a XVII. század két nagy erdélyi fejedelmét – érdemeik méltatása mellett – ostromozza is. *Bethlen* elérte ugyan, hogy kis országát nagyhatalomszámba vették, de mindezt ravasz, majdnem kétszínű politikával érte el. *I. Rákóczi György* pedig Erdély nagyhatalmi státusát „túlzott óvatosságával és kapzsiságig menő takarékosságával” biztosította (*Balogh*, 1921: 27.; *Balogh*, 1931: 95.). *Pázmánnyal* kapcsolatban a tankönyvi rész tónusa nem szenvtelen, az esztergomi érsek munkássága pozitív érzelmeket vált ki az olvasóból, ezzel szemben a protestáns fejedelmek megítélése alig kelt érzelmi hatást.

Az új tankönyvben *Balogh* egy bekezdés erejéig fontosnak tartotta megemlíteni *Eszterházy Miklós* nádor szerepét is. Az ország egyesítéséért és felszabadításáért küzdő XVII. századi nádor munkásságával való azonosulás nem csupán a szerző felekezeti hovatartozásával magyarázható. Egyrészt *Balogh* feltételezhetően tudott a FONTES-sorozat részét képező nádori iratokról, másrészt arról – és ez a tudománypolitikában való jártasságát bizonyíthatja –, hogy a Magyar Történelmi Társulat első számú patrónusa az a hg. *Esterházy Pál* volt, akinek felmenője a tankönyvben is szereplő 17. századi nádor (vö. *Glatz*, 1988b).

Természetesen közzismert, hogy az új tanterv alapján megírt tankönyvsorozatban – politikai indíttatásból, de – nagyobb hangsúlyt kaptak a tekintélytisztelő, Habsburgokhoz hű politikusok, történelmi személyek (*Pázmány*, *Eszterházy*, *Széchenyi*, *Deák*), de maguk a Habsburg uralkodók is (jószerű *Ferdinánd*; *Erzsébet*, *Ferenc József* áldott lelkű neje; jólelkű *IV. Károly*) (*Balogh*, 1921: 65., 68.; *Balogh*, 1931: 129, 132., 135.).

A közelmúlt történéseit értelemszerűen bővebben dolgozta fel a katolikus tankönyvíró, bár az 1921-es és az 1931-es tankönyvben a téma kibontása egyaránt a „Hazánk története a kiegyezés után” fejezetcím alatt történik. Míg az 1921-es kiadvány az első világháborús vereséghez vezető út kronologikus eseménytörténeti bemutatását tekintette feladatának, az új tankönyv a közelmúlt történéseinek bemutatásához a rendezőelvet a háborús felelősség kérdésében találta meg. A magyar katonáknak az ellenség által is csodálattal emlegetett rettenthetetlen bátorságát és harci erejét a korábbi tankönyv szerint főként az ellenség túlereje, a gazdasági inség és az idegen pénzzel szított elégedetlenség törte meg (Balogh, 1921: 70.). A klebelsbergi időszak tankönyvében a szerző már továbbment, és a háborús vereség okai között a belső izgatást is megemlítette: „Katonáink kimerültek, (izgatók) jártak közöttük, akiket jórészt ellenségeink pénzelték, hogy katonáinkat a harc abbahagyására bírják.” (Balogh, 1931: 136.). Károlyi Mihály és Kun Béla megítélése viszont nem sokat változott az új tankönyvben. Mindkét kiadvány Károlyi politikáját a tehetetlenséggel, míg Kun Béla rendszerét a terroristák uralmával azonosította. A zűllés okai között mindkét tankönyvben fontos tényezőnek számított még az oláh fosztogatás is (Balogh, 1921: 70–71.; Balogh, 1931: 136–137.).

Láthatjuk, hogy még a közelmúlt eseményeinek ismertetésénél is, ha szövegszerűen nem is, de tartalmában igen nagy a tartalmi átfedés. A különbség talán csak a legitimista álláspont tankönyvi eltűnésében fedezhető fel.

A kegyes tanítórend által fenntartott fiú-középiskolák tankönyvhasználata⁷⁰

A római katolikus fiú-középiskolák tankönyvválasztását a felekezeti szempontok és a gazdasági tényezők (l. Mészáros, 1998) mellett a tankönyvszerzők (el)ismertsége és szerzetesrendi hovatartozása is nagymértékben befolyásolta.

⁷⁰ Az itt közölt rész az Iskolakultúra 2012/12. számában „Piaristák történelem-tankönyvei, piaristák tankönyvválasztása – Gondolatok a Horthy-korszak tankönyvhasználat-történetéhez” címmel megjelent írás átdolgozott, átszerkesztett, a szerzőkről készült korabeli fotókkal kiegészített változata.

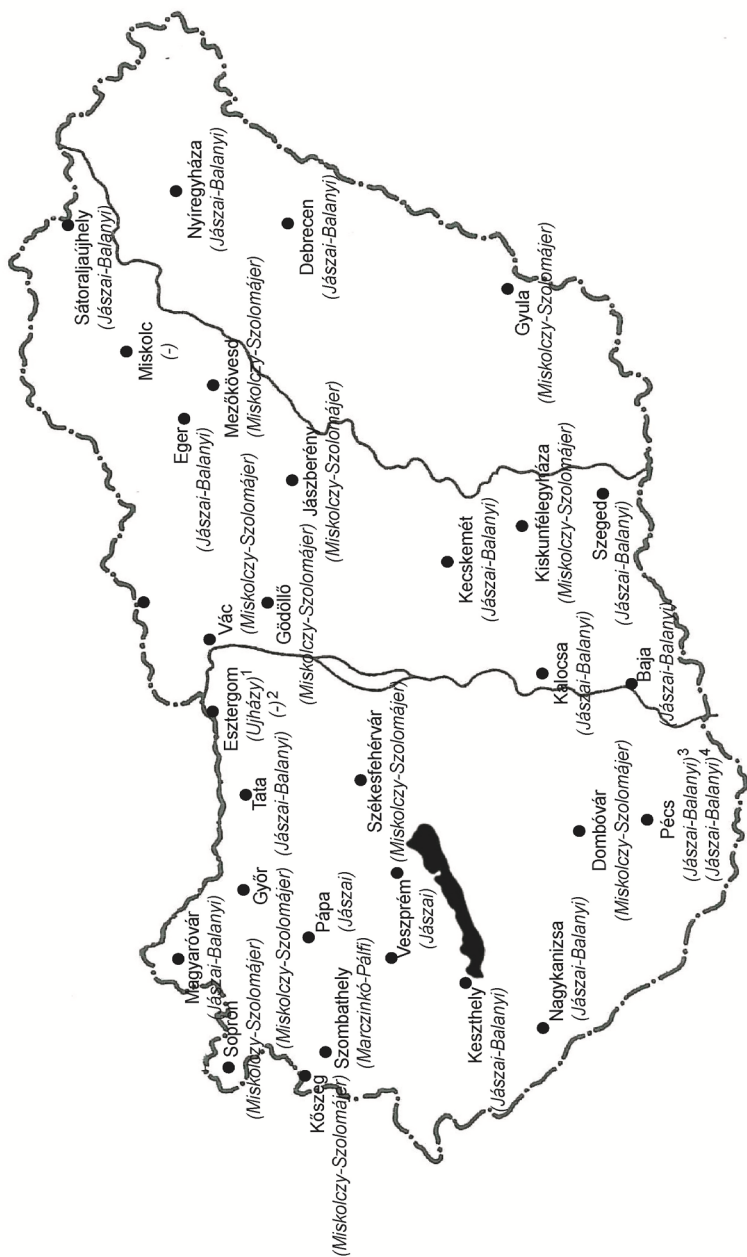
A III. évfolyam számára készült magyar történeti anyagrészt az iskolák többsége – mint fentebb már megjegyeztük, mind az állami, mind a katolikus fiú-középiskolákban – *Balogh Albin* bencés tanár tankönyvéből sajátította el (*Balogh*, 1926). A Szent István Társulat gondozásában megjelent munka mellett jelentős volt a száma azoknak az iskoláknak is, melyek a Lampel III. osztályos kiadványa mellett döntöttek. Utóbbinak *Jászai Rezső* és *Balanyi György* volt a szerzője (*Jászai és Balanyi*, 1926). Az egyetemes történeti tankönyvek kiválasztásakor szintén a Szent István Társulat sorozatai számítottak a legkedveltebbnek (*Marczell Ágoston* és *Szolomájer Tasziló*, 1927, 1928, 1929, 1930), de vidéken négy iskola a *Kontraszty-Tihanyi* szerzőpáros munkáját (*Kontraszty és Tihanyi*, 1927, 1928, 1929, 1930), két intézmény pedig az állami fiú-középiskolák kedvelt sorozatát, a *Mika-Marczinkó*-könyveket használta (*Mika és Marczinkó*, 1927, 1928, 1929, 1930). Három esetben vegyes tankönyvválasztással találkozunk.

A VIII. évfolyam számára írt tankönyv tényleges iskolai használatát 29 fiú-középiskola értesítőjének segítségével tudtuk rekonstruálni (6. térkép).⁷¹

Összesítésünk jól mutatja a két leginkább keresett tankönyv elterjedését. A piarista szerzők tankönyvét, a *Jászai-Balanyi*-féle VIII. osztályos munkát 14 intézmény (*Mátrai*, 1932: 40–41.; *Lukáts*, 1932: 97–99.; *Berkes*, 1931: 102.; *Magas*, 1932: 11–12.; *Kiss*, 1932: 40–41.; *Tordai*, 1932: 84–85.; *Tihanyi*, 1932: 112–113.; *Orbán*, 1932: 40–41.; *Lukáts*, 1931: 112–114.; *Kürti*, 1932: 104–106.; *Néveri*, 1932: 28–33.; *Neuhauser*, 1931: 30–32.),⁷² a *Miskolczy-Szolomájer*-féle kiadványt 11 iskola

71 Nem találtunk a tankönyvhasználatra vonatkozó adatot Miskolc esetében, az esztergomi ferencesek pedig nem indítottak VIII. osztályt. Térkép-topográfiai összesítőnk jól mutatja, hogy Esztergomban és Pécsen két-két fiú-középiskola is működött a vizsgált időszakban, a térképen a Pécs alatt kétszer jelölt Jászai-Balanyi névvel jeleztük azt, hogy mind a ciszterci rend, mind a jezsuita rend által fenntartott fiú-középiskola a tankönyvválasztásnál a piarista szerzőpáros munkáját preferálta. Baja és Magyaróvár kivételével – itt az 1932–33-as tanév tankönyvhasználatára találtunk adatot – az 1931–32-es tanév tankönyvhasználatát dolgoztuk fel.

72 Továbbá: A pécsi Pius-Alapítványi Jézus-Társasági Kat. Gimnázium értesítője az 1931/32. iskolai évről. Pécs, 1932. 20–23. A kalocsai Jézus-társasági érseki Gimnázium értesítője az 1930–31. tanévben. Kalocsa, 1931. 78–79.

6. térkép: A VIII. osztályos történelemtankönyv tényleges iskolai használata a római katolikus fő-középiskolákban az 1930-as évek elején

választotta (Sziklai, 1932: 16–18.; Kocsis, 1931: 81–84.; Kovács, 1932: 32–33.; Kapossy, 1931: 55–56.; Vér, 1932: 19–21.; Szomolányi, 1932: 47–48.; Stuhlmann, 1931: 99–102.; Bayer, 1931: 54–55.; Simon, 1931: 30–31; Boleszny, 1932: 17–18.; Németh, 1931: 36–37.).

A Szent István Társulat tankönyvhasználatának kizárólagosságáról így nem beszélhetünk, mivel a Lampel III. osztályos magyar történeti tankönyve és a Franklin *Kontraszty Dezső és Tihanyi Béla* által jegyzett munkái is a kedvelt tankönyvek között szerepeltek, a Lampel VIII. évfolyamos magyar története pedig a tankönyvpiaci versenyben meg is előzte a katolikus kiadót.

Még árnyaltabb képet kapunk, ha az egyes szerzetesrendek által fenntartott fiú-középiskolák tankönyvhasználatát is görcső alá vesszük. A vidéken működő 9 piarista fiú-középiskolából 7, a ciszterci rend által fenntartott 4 fiú-középiskola közül 3, valamint mindkét jezsuita kézben lévő iskola egyaránt a *Jászai-Balanyi*-féle VIII. osztályos tankönyvet választotta. A többi katolikus fenntartású fiú-középiskola többsége a Szent István Társulat VIII. osztályos tankönyvét használta.

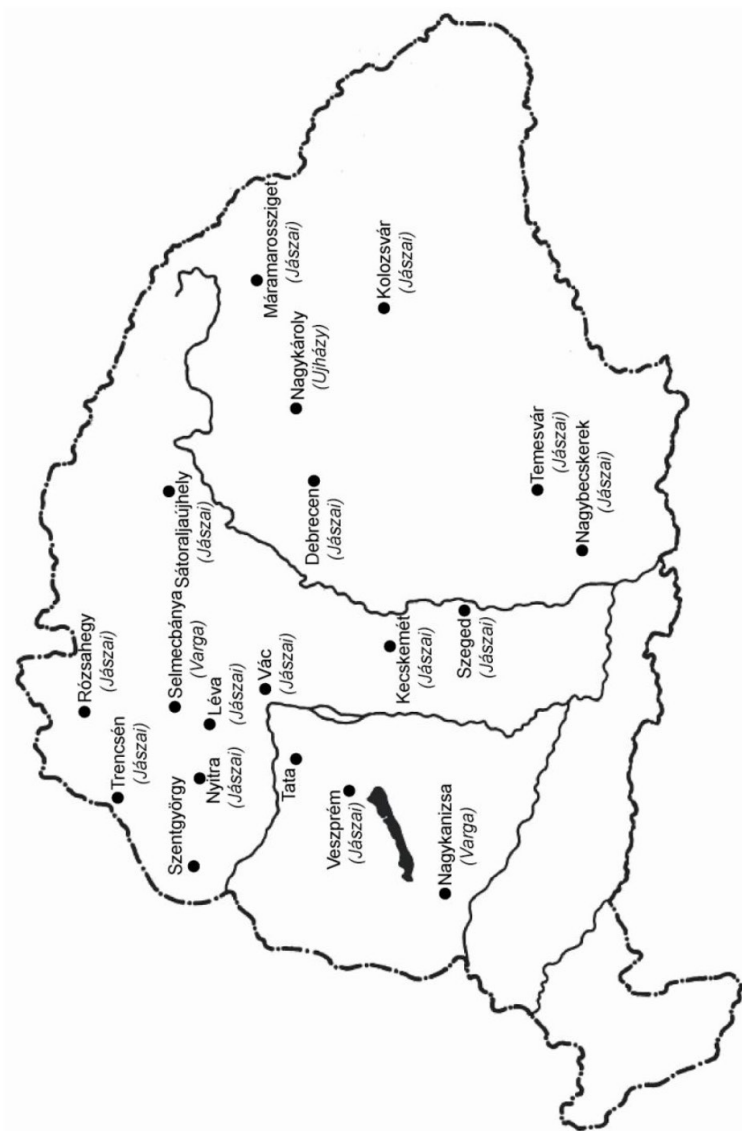
A Jászai-Balanyi-tankönyv sikerességéhez hozzájárult Jászai Rezső korábbi tankönyvírói teljesítménye is. Érdekes a *Jászai*-tankönyv keresletének alakulását az 1910-es évektől nyomon követni (7. térkép).⁷³

Az eredmény: a történelmi Magyarországon található 19 főgimnázium közül 14 intézményben *Jászai* könyvét használták (Simonides, 1911: 89–94.; Frank, [1911]: 125–126.; Tóth, 1911: 94–97.; Nyilassy, 1911: 73–77.; Schandl, [1911]: 120–124.; Takács, 1912: 70–75.; Tóth, [1911]: 68–70.; Szinger, 1911: 168–170.; Lóky, 1911: 107–111.; Keller, 1911: 99–101.; Nemes, 1911: 161–163.; Both, 1911; Balázs, 1911: 85–88.).⁷⁴ Tatán (*Pintér*, [1911]: 51–52.) és Szentgyörgyön⁷⁵ pedig nem indult VIII. osztály.

⁷³ A térképen – magától értetődően – csak a főgimnáziumokat jelöltük, tehát azokat, amelyek nyolc osztállyal működtek. Ezért nem szerepeltetjük a podolini és a kisszebeni algimnáziumokat, a privigyei és a magyaróvári gimnáziumokat.

⁷⁴ Továbbá: A magyar kegyes tanítórend vezetése alatt álló rózsashegyi Róm. Kath. Főgymnasium értesítője az 1910–11. tanév végén. Közli: az igazgatóság. Rózsashegy, 1911. 24–28.

⁷⁵ A kegyes tanítórend vezetése alatt álló szentgyörgyi Róm. Kath. Főgimnázium értesítője az 1910–11. tanévről. Közli: az igazgatóság. Pozsony, 1911. 43–45.

7. térkép: Piarista főgimnáziumok VIII. osztályos tankönyvválasztása történelemből az 1910-es évek elején

A piarista tankönyvszerzők

A Franklin egyetemes történeti sorozatait – ahogyan arról fentebb már írtunk – *Kontraszty Dezső* (1877–1937) sátoraljaújhelyi és *Tihanyi Béla* (1887–1944) szegedi piarista tanárok jegyezték. Annak ellenére, hogy a kegyesrendhez tartozó tankönyvszerzők jól ismerték egymást,⁷⁶ mind a renden belül, mind a tanártársadalomban *Jászai Rezső* és *Balanyi György* neve csengett inkább ismerősnek. Néhány vonás e két szerző életrajzára!

*Jakubik Rezső*⁷⁷ (1871–1952) 1871-ben Bars megyében született, gimnáziumi tanulmányait Nyitrán végezte. 1888-ban lépett be a kegyes tanítórendbe, nevét 1892-ben *Jászaira*, később *Jászayra* magyarosította. A kecskeméti főgimnáziumban növendékpap lett, Nyitrán teológiát tanult, 1893-ban hittanári oklevelet szerzett, egy évvel később pappá szentelték. Mint személyes irathagyatéka is tanúsítja, a kolozsvári egyetemen szerzett diplomát. *Márki Sándor*, *Felméri Lajos* is tanították. A tanári mellett doktori oklevelet is szerzett. Az 1895–1896-os tanévben került a szegedi főgimnázium történelem tanszékére, 1897-től *Szilágyi Sándor* ajánlására a Magyar Történelmi Társulat évdíjas rendes tagja, 1904-ben debreceni házfőnök, és igen fiatalon, 33 évesen a debreceni piarista főgimnázium igazgatója lett. Az 1910–1911-es iskolai év rendfőnöki titkárrá történő kinevezése miatt fordulópontot jelentett *Jászai* életében. Később rendfőnöki tanácsos, budapesti házfőnök, a rendi levéltár őre, rendi főigazgató. 1948-tól a szerzetesrendek 1950. évi feloszlatásáig a rendi iskolák ügyintézője volt, 1950-ben vonult végleg nyugalomba. Irodalmi munkássága széles körű: a

⁷⁶ A Kontraszty–Tihanyi-féle tankönyvekről éppen Balanyi György készített cenzori jelentéseket. L. PMKL. Piarista rendfőnökség új levéltára (I. 1.b). Iktatott levelezés, Budapest/1929./ 678. sz. 1930/630. sz.

⁷⁷ Jászai (Jakubik) Rezsőről: F. J. dr.: (Földy József dr.): Dr. Jászai Rezső. In: A Debreceni Kegyes-Tanítórendi Róm. Kath. Főgimnázium értesítője az 1910–1911. tanévről. Közzéteszi: Dr. Lóky Béla igazgató. Debrecen, 1911. 9–13. Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (a továbbiakban PMKL). IV. 107. Jászay Rezső hagyatéka. I. Személyi iratok. Személyes iratok, 1883–1944. Katona András: Jászai (Jakubik) Rezső (1871–1952). <http://www.tortenelemtanitas.hu/2010/01/jaszai-jakubik-rezso-1871%E2%80%931952/> (letöltés: 2012. augusztus 4.)

francia forradalom történetírása mellett útirajzokat, politikai és társadalmi cikkeket, tankönyveket írt, rendfőnöki titkári minőségében az elhunyt rendtagok életrajzával is foglalkozott.

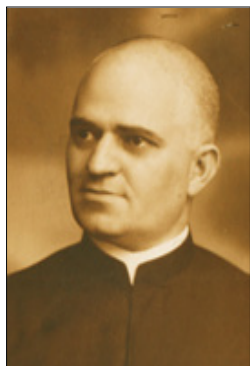

7. kép. Jászai Rezső

*Balanyi György*⁷⁸ (1886–1961) középiskolai tanulmányait Kecskeméten végezte, studensként (gimnazista kispap) alkönyvtáros *Kisparti János* könyvtáros mellett. Ennek is köszönhette igen nagy tárgyi tudását, olvasottságát. A pesti egyetem bölcsészettudományi karán végzett, az újkort *Ballagi Aladártól*, a művelődéstörténetet *Békefi Remigtől*, az oklevéltant és címertant *Fejérpatakytól*, Magyarország statisztikáját *Thirring Gusztávtól*, a történelem-módszertant *Marczaltól*, a magyar közoktatás szervezetét *Fináczy Ernőtől*, a filozofia történetét *Alexander Bernáttól* sajátította el. Beszédes nevek ezek. Szegedre került, a szegedi piaristáknál hat évet töltött el. Itt hittant, latint, számtant, szépírást tanított, de mellette játékelügyelő, a rendház házi könyvtárosa, az érem- és régiségtár, valamint az intézet évkönyvének vezetője is volt. Korának kiváló tudós tanára, történelmi önképzőkört vezetett, oknyomozó előadásokat tartott. 1916-tól a budapesti piarista gimnázium tanára, majd 1935 és 1941 között igazgatója lett,

⁷⁸ Balanyi Györgyről: Bíró Imre: Balanyi György Szegeden. In: Emlékkönyv Balanyi György születése hetvenötödik évfordulójának ünnepére. Felajánlják rendtársai, barátai, tisztelői, tanítványai. Budapest, 1961. február 10. PMKL. IV. 132. Balanyi György hagyatéka (a továbbiakban Balanyi-hagyaték). Kátóna András: Balanyi György (1886–1963). <http://www.tortenelemtanitas.hu/2010/01/balanyi-gyorgy-1886%E2%80%931963/> (letöltés: 2012. 08. 04.). Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyve (OKT-jkv). 1937. április 28. OPKM.

1943 és 1948 között a kolozsvári egyetem (1940 és 1945 között Ferenc József Tudományegyetem, 1945-től Bolyai Tudományegyetem) Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Karán tanított. Közben 1935 és 1940 között a Katolikus Tanügyi Tanács középiskolai szakosztályának ülnöke, magyar királyi tanügyi főtanácsos, az Országos Köznevelési Tanács történelem-szakbizottságának tagja lett. 1948–1949-ben a budapesti egyetemen tanított, 1938 és 1949 között az MTA levelező tagja lett, mely tisztségétől 1949-ben politikai okokból megfosztották. 1950-től a piarista rendfőnök, *Sík Sándor* tanácsosa lett. Irodalmi munkássága szerteágazó. Foglalkozott *Bismarck* bukásával, az első világháború körülményeivel, a ferencesrend-

8. kép. Balanyi György

történettel, a piarista iskolatörténettel, az állampolgári neveléssel. A *Domanovszky* által szerkesztett Magyar művelődéstörténet I. kötetében a vallásos élet-iskolák című fejezet szerzője.

A Jászai-Balanyi-féle VIII. osztályos magyar történet

A *Jászai*-féle korábbi tankönyv bejáratottsága és a két szerző renden belüli (el)ismertsége mellett vajon mi indokolja még tankönyvük népszerűségét?

Korábbi tankönyvtörténeti áttekintésünk (*Albert*, 2006) azt igazolja, hogy a *Domanovszky*- és a *Kontraszty-Tihanyi*-sorozatok mellett a legszínvonalasabb, legtárgyilagosabb munkának a *Jászai-Balanyi* VIII. osztályos tankönyv tekinthető.

Állításunkat a vonatkozó tankönyv néhány jelenkortörténeti mozzanata igazolja. Magyarország nemzeti létének megszűnését a piarista szerzők *Károlyi Mihály* pacifista politikájával, a forradalmi pártok egyensúlyának megbomlásával, a *Károlyi* mögötti tömegbázis hiányával, a Tanácsköztársaság hatalomra jutásával, a román és cseh háborúval magyarázzák. A tankönyv a nemzetiségi politika újraértékeléséről, új alapokra helyezésének szükségességéről ír. Trianon után a szerzők fontosnak tartják a közműveltség emelésének, a *Klebsberg*-féle művelődéspolitikátámogatásának bemutatását. Ezzel szemben a *Miskolczy-Szolomájer*-féle VIII. osztályos tankönyv a világháborús vereség okai között Amerika belépése mellett a nemzetiségek árulását, *Károlyi* és a vele szövetséges szocialisták és radikálisok aknamunkáját, a belső izgatót említi. *Károlyi Mihály* pedig „uralmát csak arra használta, hogy kardcsapás nélkül engedje át szomszédainknak az ország kétharmadrészét, a megcsonkított kis országot pedig teljes anarchiába züllessze” – olvashatjuk a Szent István Társulat VIII. osztályos tankönyvében. Összehasonlítva a római katolikus fiú-középiskolákban egyaránt használatban lévő két tankönyvet, megállapíthatjuk, hogy a *Jászai-Balanyi*-tankönyv előadásmódján inkább érződik a törekvés arra, hogy a szerzők tárgyilagos tényközlőként és nem mint a magyarság fájdalmasan érintett képviselőiként ismertessék az eseményeket. Tankönyvünk tartósságát jelzi, hogy a piarista fiú-középiskolák többsége még az 1940-es évek elején is a *Jászai-Balanyi*-könyvet használta.

Jászai és a vörös gólem

Tankönyvtörténet-írásunk ez idáig kevés figyelmet szentelt az egyház- és rendtörténeti háttér-információk tankönyvtörténetet, egy-egy szerző megítélését befolyásoló szerepének bemutatására. Pedig *Jászai Rezső* 1919-ben játszott szerepe a klebsbergi időszak történelemtanítás-történetéről, főként a tankönyvügyről alkotott képet is új szempontokkal gazdagítja.

Az 1919 márciusában hatalomra jutott Tanácsköztársas-

ság a szerzetesrendek és az egyházi iskolák módszeres felszámolását a Vallásügyi Likvidáló Hivatalra bízta. Miután a piarista rend vagyonának lefoglalása, az épületek állami tulajdonba vétele megtörtént, 1919 májusában tanári állásuk megtartásának feltételeként a piarista szerzetes tanárokat egy olyan nyilatkozat aláírására kötelezték, mely az egyházi pálya elhagyására és a Tanácsköztársaság szolgálatára kötelezte őket. Kis empátiával beláthatjuk, hogy a tanításra specializálódott szerzetesrend életében milyen nehézséget, identitásválságot eredményezhetett ennek a nyilatkozatnak az aláírása. A rendtörténeti munkákból (l. pl. *Borián, Koltai és Legeza*, 2007) ismert, hogy a Tanácsköztársaság⁷⁹ által ellenőrzött területeken a közel 150 piarista mintegy kétharmada írta alá a nyilatkozatot, mely főként a fiatal rendtagok állásfoglalása szerint hittagadással (=apostázia) ért fel. Az aláírók között *Jászai Rezső* neve is szerepelt.

Jászai 1919. július 10-én keltezett, középiskolai tanítói kineveztetése ügyében a Közoktatásügyi Népbiztossághoz benyújtott kérvénye⁸⁰ is azt bizonyítja, hogy *Jászai* aláírta az egyházi pálya elhagyásáról szóló nyilatkozatot, a Tanácsköztársaság szolgálatába állt, és igyekezett igazodni is az új rendszerhez. Egyrészt 1919. március 28-tól a Magyar Országos Tanítók Szakszervezetének tagja lett, másrészt kérvényét az iskolaigazgató és a bizalmi testület is melegen támogatta. A kérvény mellékleteként csatolt 1919. június 30-i keltezésű minősítési bizonyítványban az alábbiakat olvashatjuk: „Vajnóczky bizalmi jelentése szerint politikai tekintetben kifogástalan, a kegyesrendben mindig a haladó irány képviselője és vezetője volt.” A kérvényre *Jászai* saját kezűleg írta rá, hogy „A kérvényt visszavontam. Lásd a hátiratot!”. A hátirat valóban rögzíti a kérvény visszavonását, a sokatmondó 1919.

⁷⁹ A Tanácsköztársaság idejével foglalkozó rendtörténeti munkák közül l. még: Szakál Ádám: A magyar piaristák a tanácsköztársaság idején. In: Forgó András (szerk.) (2010): A piarista rend Magyarországon. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest. 185–200.

⁸⁰ PMKL. IV. 107. Jászay-hagyaték. I. Személyes iratok, 1883–1944. Dr. Jászai Rezső kérvénye a Közoktatásügyi Népbiztosságnak középiskolai tanítónak kineveztetése ügyében. Minősítési bizonyítvány.

július 28-i dátummal. *Jászai* minden bizonnyal annak tudatában vonta vissza a beadványát, hogy tudta jól: a Tanácsköztársaság napjai meg vannak számlálva. Ismét csak árulkodó a kérvény hátoldalán *Jászai* saját kézírással ellátott, két felkiáltójellel zárt mondata: „aug. 1-én megbuktak!!”⁸¹

A nyilatkozat aláírása vagy elutasítása egyértelműen rámutat a századelő piarista önazonosság-keresésére, ahogyan a korosztályok közötti különbözőségekre is. *Révai József* visszaemlékezéséből nem szó szerint, hanem egyes részeket közölve⁸² részben *Jászai* szerepére, részben a piarista útkeresésre is fény derül (vö. *Szakál*, 2010: 185–200.).

„*Jászai* olvassa a lapidáris rövidséggel megfogalmazott sántáni elkötelezést.

- ‘Megválok az egyházi pályától, és világivá leszek.’ (...)
- Ezt nem lehet aláírni! – szörnyülködünk mi fiatalok az asztal végén.
- Hát mi lesz magukkal! – kérdi Miskolczy.
- A legrosszabb esetben vértanúk... – felelem.
- Már megint a vértanúságot emlegeti... – véli.
- Az asztalfőnkön *Jászai* megint kényszerhelyzetet emleget, és az aláírást javasolja.
- Nem kényszer – sivítok az asztal végétől –, hanem kényelmi szempont.

....

Alá is írják egymás után azok, akik már régen szánták rá magukat. Vajnóczky, Miskolczy, Szigeti, Károlyi, Vincze, Hatvani, Friedreich. Az utóbbi így szofizmál: »Jobb, ha mi tanítjuk a fiúkat, mint más.«

Ápr. 29-én azzal a lesújtó érzéssel tántorogtunk ki az ebédlőből, hogy íme, az Egyháznak e jobb sorsra érdemes leányát meggyalázta a vörös gölem, mert könnyűvérű volt már jó ideje.”

⁸¹ Már az a tény, hogy *Jászai* nem semmisítette meg e reá nézve is kínosnak tűnő beadványt, jelzi azt is, hogy ő maga az 1919-es szerepvállalását nem politikai páfordulásnak, nem emberi gyengeségnek, hanem kényszer szülte lépésnek élhette meg. Bár később visszavették a rendbe, tekintélye, presztízse sokat csökkent.

⁸² PMKL. Révai József-hagyaték. Sk. 6. A revolúciótól az evolúcióig, I-II. (önéletrajz, 1918. szept. – 1920. aug. 21.)

A vértanúságtól (lásd fiatalabb korosztály) a kényelmi szemponton át többféle magatartás is megfogalmazódott. Egy biztos, maga *Balanyi* gyenge lelkeknek nyilvánította azokat a rendtagokat, akik aláírták a nyilatkozatot: „Sajnos voltak gyenge lelkek, akik nem bírtak ellenállni a csábításnak.” (*Balanyi*, 1921: 608.) Ezért is tekinthető tankönyvtörténeti kuriózumnak az, hogy *Balanyi* éppen a piarista rendbe való visszavételét kérő – de presztízséből sokat veszítő – *Jászaival* közösen írt tankönyvet.

A REFORMÁTUS FIÚ-KÖZÉPISKOLÁK TÖRTÉNELEMTAN- KÖNYV-HASZNÁLATA⁸³

Azontúl, hogy az iskolai értesítők és igazgatói jelentések⁸⁴ adatösszesítésére támaszkodva a református fiú-középiskolák *Klebensberg Kuno* minisztersége alatt megjelent történelem-tankönyveinek használatát összegezzük, a református fiú-középiskolák tankönyvhasználati és döntésmechanizmus-történeti áttekintése során arra a kérdésre is választ keresünk, hogy a demokratikus hagyományokkal rendelkező református egyház hogyan viszonyult a kultusztárca által engedélyezett történelemtankönyvekhez, különösen a VKM által inkább támogatott Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadványához. A bírálati jelentések áttekintése mellett a Franklin Kiadó *Madai Pál* és a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda *Domanovszky Sándor* által jegyzett III. osztályos tankönyvének összehasonlító szövegelemzése is segíti a fenti kérdés megválaszolását.

A tankönyvválasztás döntésmechanizmus-processzusa

A református fiú-középiskolák tankönyvhasználatát a 148/1926. számú egyetemes konventi határozat szabályozta.⁸⁵ Ennek értelmében az egyházkerületek a hatóságukhoz

⁸³ A fejezet a Magyar Pedagógia 113. évf. 2013/2. számában megjelent tanulmány szerkesztett, átdolgozott változata. Szövegszerűségében több helyen meg-egyezik az eredetileg közölt irással.

⁸⁴ 1. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (a továbbiakban: MREZSL). 2. d fond. Konventi Tanügyi Bizottsági iratok, 1840–1950. II. Iskolákra vonatkozó iratok. 45. és 46. doboz. Gimnáziumi jelentések, értesítők, 1934–1935.

⁸⁵ 1. Magyarországi Református Egyház egyetemes konventje Budapesten, 1929. évi április 9–11. napján tartott ülésének jegyzőkönyve. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1929. 173. o.

tartozó középiskolák számára a konventtől approbált tankönyvek közül választhatták ki a használható tankönyveket. Az 1927–1928. iskolai évtől életbe léptetett határozat megtiltotta a református középiskoláknak a konvent által nem engedélyezett tankönyvek használatát. Az egyetemes konvent – a konventi jegyzőkönyvek tanúsítják – a középiskolai tankönyvügyi bizottság és az egyetemes tanügyi bizottság javaslatai alapján döntötte el az engedélyezett tankönyvek listáját. A megalapozott döntést egyrészt a tankönyvbírálati jelentések segítették, melyeknél meghatározó súllyal esett latba az, hogy az adott tankönyv mennyire volt képes megfelelni a protestáns felekezeti szempontoknak. A tankönyvhasználattal kapcsolatos döntések végrehajtásáról az egyetemes tanügyi bizottság középiskolai szakelőadója, a református leánygimnáziumi igazgató, *Domby László* összegző jelentései orientálták az egyetemes konventet. A tankönyvbírálati munkálatokat a református középiskolákban tanító középiskolai tanárok végezték, így a pápai Református Gimnázium történelem és földrajz szakos tanára, *Szűcs Dezső*, a debreceni kötődésű, szintén történelem és földrajz szakos *Szabó Márton*, a sárospataki Református Gimnázium tanára, a történelem és latin szakos *Tárczy Árpád*, valamint *Barthos Kálmán*, a budapesti Református Gimnázium latin és történelem szakos tanára, aki tankönyvíróként is ismert volt (l. *Albisi Barthos*, *Mezőbándi Csetri* és *Luttor*, 1931).

A 19 református fiú-középiskola többségét Kelet-Magyarországon találjuk, Nyugat-Magyarországon Pápán, Csurgón és Gyöngyön működött ilyen középiskola. Az 1930-as évek elején csupán 14 fiú-középiskola tüntette fel az iskolai értesítőben a tankönyvjegyzéket (*Berentés*, 1933: 38–40.; *Bessenyei*, 1931: 101–105.; *D. Nagy*, 1931: 62–63.; *Gaál*, 1932: 61–62.; *Garzó*, 1932: 73–77.; *Kovács*, 1932: 60–63.; *Köblös*, 1931: 78–81.; *Kristóf*, 1932: 65–67.; *Márk*, 1931: 42–43.; *Mezey*, 1932: 95–98.; *Nagy*, 1931: 93–95.; *Ravasz*, 1931: 49–51.; *Vadai*, 1931: 80–83.; *Vasady* és *Elekes*, 1931: 165–168.). Nem találunk ilyen adatot Pápa, Csurgó, Gyöngy, Miskolc és Kunszentmiklós iskolai évkönyvében (*Pongrácz* és *Fejes*, 1931; *Bene*, 1932; *Székely*,

1932; Csorba, 1932; Vöröss, 1932). Az egyetemes konventi határozatok melléklete ugyanakkor részletesen közölte az engedélyezett tankönyvek jegyzékét, a feltételesen engedélyezettek és a nem engedélyezettek listáját, valamint a *Domby László* által jegyzett szakelőadói kimutatások iskolákra lebontva a konvent által nem engedélyezett, mégis használatban lévő tankönyvlistát. Ez utóbbiak köre évről évre fokozatosan csökkent.

Az 1929–1930. tanév állapotáról szóló jelentésből⁸⁶ két nem engedélyezett történelemtankönyv használata ismert: a béke-si reálgimnáziumban *Ember István* középkori világtörténeti (*Ember*, 1928), a gyönki reálgimnáziumban pedig *Mika Sándor* és *Marczinkó Ferenc* ókori tankönyve volt forgalomban (*Mika* és *Marczinkó*, 1927). A 147/1932. számú egyetemes konventi határozat 2. számú mellékletét tartalmazó tankönyvjegyzék a református középiskolák számára a Franklin Kiadó – *Madai Pál* debreceni tanár és társszerzői által jegyzett – sorozatát helyezte monopolhelyzetbe, kivéve a IV. osztályt, ahol *Madai* (1927) munkája mellett *Ember István* ókori tankönyvét (1927) is a választható tankönyvek sorába emelte.⁸⁷ Ennek ellenére egy-két református fiú-középiskolát leszámítva (a kiskunhalasit és a kecskemétit), ahol *Ember* tankönyvét használták a növendékek, mindenhol *Madai* ókori világtörténete volt forgalomban. Az 1931–1932. tanévben nem minden református fiú-középiskola számára állt rendelkezésre a *Barthos-Koch-Madai*-féle VIII. osztályos magyar történet

⁸⁶ MREZSL. 2. d fond. Konventi Tanügyi Biz. iratok. 5. doboz. Tanügyi biz. ügyei, 1914–1931. Jelentések a református tanintézetek 1929/30. tanévi állapotáról. Kézirat gyanánt. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1931. 62–64. o.

⁸⁷ A *Madai*-féle sorozat tankönyvpiaci monopolhelyzete az 1930-as évek közepén is fennállt, amit az iskolai értesítők mellett az 1934–1935-ös tanév iskolaigazgatói jelentései is igazolnak. E jelentések a statisztikai kimutatások, az éves órarend és tantárgyfelosztás, az intézet vagyoni helyzete vagy a tanárok egyházi életéről szóló beszámolók mellett tartalmazták a használt tankönyvek jegyzékét is. Az 1930-as évek közepén a 19 református fiú-középiskola egyöntetűen a *Madai*-féle sorozatot használta. Csupán három iskola egy-egy évfolyamában van eltérés: a kiskunhalasi Sziládyban a IV. osztályban továbbra is *Ember István* ókori, Mezőtúron és Csurgón a VIII. évfolyamon Kiss Lajos magyar története volt forgalomban. MREZSL. 2. d fond. Konventi Tanügyi Biz. iratok, 1840–1950. II. Iskolákra vonatkozó iratok. 45. és 46. doboz. Gimnáziumi jelentések, értesítők, 1934–1935.

(Barthos, Koch és Madai, 1931), így igen sok intézményben – Debrecenben, Hajdúböszörményben, Hódmezővásárhelyen, Mezőtúron, Sárospatakon és Kisújszálláson – egy, még a dualizmus időszakában született tankönyvet, Kiss Lajos magyar történetét használták (Kiss, 1916).

A 147/1932. számú egyetemes konventi határozat 2. számú melléklete közölte a nem engedélyezett tankönyveket: Domanovszky Sándor III. osztályos magyar történetét (1926), valamint Ember István III. és V. évfolyam számára írt munkáit (1926, 1928). A három tankönyv betiltása meglepő, egyrészt azért, mert azt igazolja, hogy egy-két év leforgása alatt eldőlt: az egyetemes konvent a református fiú-középiskolái számára a Madai-féle sorozatot (Madai, 1926, 1927, 1928; Madai és Ványi, 1929; Madai, Koch és Németh, 1930; Barthos, Koch és Madai, 1931) támogatta, másrészt azért, mert a nem engedélyezett könyvek között szerepelt a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Domanovszky (1926) által jegyzett munkája is, ami – mint tudjuk – a kultusztárca által inkább támogatott kiadványok közé tartozott.

Kiss Lajos, egy letűnt kor tankönyvírója

Kiss Lajos a Gömör megyei Ragályon született 1849-ben, középiskolai, majd magasabb teológiai tanulmányait Sárospatakon végezte. A főúri Vay családnál magántanító, katonaevei után 1874-től a Budapesti Tudományegyetem bölcsészeti fakultására került, 1878-ban sikeres tanárvizsgálatot tett történelemből és földrajzból, majd helyettes tanár lett a kecskeméti reáliskolában, 1880-ban rendes tanár Pancsován. Nándorfehérvár 1521-es bukásáról és a rigómezei hadjáratról írt történeti monográfiát. A középiskolai törvényjavaslattal kapcsolatban a Magyar Tanügyben fejtette ki véleményét, a Sárospataki Lapok és a Debreceni Protestáns Lap külső munkatársa. 1912-es haláláig 27 éven át a szegedi Magyar Királyi Állami Főreáliskola tanára, a szegedi Dugonics Társaság tudományos osztályának titkára volt. Írt világtörténeti és magyar történeti tankönyvet egyaránt. Tankönyvei megírását a szakszerűség

és a pártatlanság irányította. Mint korának tanártípusa, ő is nagy tudással rendelkezett (a műveltség legitimál), szigorú kötelességtudat, jó előadói képesség és szigorú puritanizmus jellemezte (l. *Veszprémi*, 1912). A századelőn írt tankönyvét – nem az egyetlen a régi korok tankönyvei közül – néhány igen nagy hírű református fiú-középiskola előszeretettel használta még az 1920-as, 1930-as években is.

Madai Pál és társszerzői

Madai Pál életútját, tanári működését a debreceni Fazekas Mihály Gimnázium centenáriumi kötete vonatkozó fejezetének segítségével ismertetjük (*Halász*, 1973: 106–109.). *Madai* a Budapesti Tudományegyetemen 1903 és 1908 között történelem és földrajz szakon végzett, egyetemi tanulmányai befejeztével előbb egy grófi családnál házitánító, rövidebb később, 1908 szeptemberétől 1936-ig a debreceni Állami Főreáliskola tanára volt. Aktív egyesületi életet élt, tagja volt a Köztisztviselők Jóléti Szövetségének, 1918-ban a Nevelőmunkások Országos Szövetségének. A Tanácsköztársaság idején a Tavaszmező Utcai Gimnázium igazgatójaként dolgozott, ami miatt később támadások érték. A debreceni főreáliskola igazolóbizottsága először állásvesztésre ítélte, amit később feddésre változtattak.

9. kép. Madai Pál

1936-tól mint gyakorlógimnáziumi tanár a történelemtanítással és a tanárképzés módszertanával foglalkozott. Nyugalomba vonulása után is (1946) haláláig (1967) aktívan dolgozott (*Halász*, 1973: 106–109.).

Madai egész tanári pályája Debrecenhez kapcsolódott. A tankönyvírással, szakdidaktikával foglalkozó *Madainak* több írása is megjelent a Protestáns Tanügyi Szemlében, szakmai ismertsége a középiskolai tanárság körében megkérdőjelezhetetlen.

A *Madai*-sorozat társszerzői *Koch István*, *Ványi Ferenc* és *Barthos Kálmán* (a három tankönyvszerző iskolai kötődéséhez l. *Albisi Barthos*, *Mezőbándi Csetri* és *Luttor*, 1931.). Mindhárman a fővároshoz kötődtek. *Koch* a budapesti Evangélikus Gimnázium történelem és földrajz szakos tanára volt. A VI. osztályos tankönyv társszerzője, *Ványi* előbb a Baár–Madas Református Leányliceum történelem és földrajz szakos tanára, később a Református Gimnázium (Lónyay Gimnázium) igazgatója (igazgatóságáról részletesen l. *Rébay*, 2011: 334–338.), az 1930-as évek közepén az egyetemes konvent középiskolai tankönyvbizottságának tagjaként, egyházmegyei képviselőként dolgozott. A IX. kerületi Lónyay utcai Református Gimnázium latin és történelem szakos tanára volt a kolozsvári születésű *Barthos* is, aki a konventi utasítás értelmében a tankönyvpiacon rivális tankönyvszerző, *Domanovszky Sándor* III. osztályos magyar történeti tankönyvéről is bírálati jelentést írt.

Bírálati jelentések, protestáns felekezeti szempontok

A következőkben ismertetjük az *Ember István*, *Domanovszky Sándor* és *Madai Pál* III. osztályos magyar történeti tankönyveiről készült bírálati jelentéseket.⁸⁸ A bírálók *Ember* III. osztályos magyar történetével szemben fogalmazták meg a legélesebb kritikájukat. *Barthos Kálmán* tudományos szempontból kielégítőnek, a nemzeti és református szellemiség viszonylatában megfelelőnek ítélte a tankönyvet, és bár több pontatlanságot, valamint hibát is megfogalmazott *Ember* tankönyvével kapcsolatban, végül semmi különös észrevételt és

⁸⁸ MREZSL. 2. d fond. Konventi Tanügyi Biz. iratok, 1840–1950. IV. Tankönyvűgyek. 86. doboz. Tankönyvek bírálata, 1925–27 (a továbbiakban: MREZSL. 2. d. 86. doboz). (A bírálók aláhúzással kiemelt szövegrészeit végig dőlt betűvel jelöljük a szövegben.)

akadályt nem talált a konventi engedélyezés tekintetében.⁸⁹ *Szűcs Dezső* nem volt ilyen elnéző az Athenaeum tankönyvszerzőjével. Indulatoktól sem mentes kritikájára kiváló példa a bírálat egy részlete: „*Kossuth hadsereget állított Jellasics ellen s így szembe került a király akaratával. A király és a nemzet most már ellenségei voltak egymásnak.*» (127. l.) Micsoda felfogás ez?! A szabadsághősök megfordulnak sírjaikban.”⁹⁰

Barthos Domanovszky könyvét tudományos szempontból a legkiválóbb tankönyvek közé sorolta, pedagógiailag – különösen a tanulhatóság szempontjából, valamint nagy terjedelme miatt – tekintette aggályosnak a tudós szerző munkáját. Komoly kifogást protestáns szempontból sem látott az opponens, s ami szerinte problematikus, az könnyen pótolható. A tanterv ellenére a reformációt és az ellenreformációt egyetlen kis fejezetben sűrítette össze a szerző, nem írt „Az önkényuralom” című fejezetben a protestánsok üldözéséről. Összegzésében *Barthos Domanovszky* tankönyvét a legkiválóbb kísérletek közé sorolta. „Kár és veszteség volna, ha református középiskoláinkat megfosztanák tőle” – összegezte véleményét az opponens.⁹¹

Szabó Márton protestáns szempontból fogalmazott meg kritikai észrevételt *Domanovszky* tankönyvéről. A bíráló felrótta például azt, hogy *Domanovszky* következetesen keresztényt és nem keresztyént ír, a reformáció és ellenreformáció történetét együtt, és ami ennél is nagyobb probléma, csupán bő két oldalon tárgyalja. A pozsonyi vésztörvényszékről alig tesz említést a tankönyv, illetve a gályarabok elhurcolásának tárgyalásától eltekint. A kritikai észrevételek ellenére *Szabó Márton* összességében a protestantizmusra vonatkozó része-

⁸⁹ MREZSL. 2. d. 86. doboz. Barthos Kálmán 1927. január 27-i bírálati jelentése Ember István tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 296/1927. sz.

⁹⁰ MREZSL. 2. d. 86. doboz. Szűcs Dezső 1927. febr. 3-i bírálati jelentése Ember István tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 442/1927. sz.

⁹¹ MREZSL. 2. d. 86. doboz. Barthos Kálmán 1927. január 27-i bírálati jelentése Domanovszky tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 298/1927. sz.

ket helytállónak tartotta, s így összegzi bírálatát: „Nincs tehát rá okunk, hogy a protestáns iskolák ajtaját bezárjuk előtte.”⁹²

A harmadik bíráló, Szűcs Dezső az alábbiakat fogalmazta meg: „A dr. Domanovszky Sándor-féle tankönyvre vonatkozólag az első megjegyzésem az, hogy vannak a tankönyvben olyan beállítások, amelyek a vonatkozó idők történeti adataiból hibásan levont következtetések s amelyek nem egyeztetethetők össze az illető kor szellemével, nemzeti közfelfogásával s az élő protestáns nemzeti szellemével.”⁹³ A bíráló kritizálja Domanovszky azon állítását, mely szerint a Wesselényi-féle nemzeti mozgalom összeesküvés lett volna, helyteleníti a tankönyvíró azon megállapítását, miszerint Kossuth követői 1848 nyarán radikálisok volnának. Szűcs szerint az 1849. április 14-i debreceni nyilatkozatot nem lehet veszedelmes határozatnak tekinteni. Hiányolja az opponens a reformáció hatásának nagyobb terjedelemben való tankönyvi prezentálását is. Az igen alapos, szigoráról ismert Szűcs Dezső korántsem annyira kritikus Domanovszkyval, mint Emberrel. Végül ő is a konventi approbáció megadását javasolja.⁹⁴

A pozitív bírálatok ellenére mégsem Domanovszky tankönyvét engedélyezte az egyetemes konvent, ami azért meglepő, mert egyrészt az Egyetemi Nyomda Domanovszky által jegyzett tankönyvei a kultusztárca által inkább támogatott könyvek közé tartoztak, másrészt a klebelsbergi időszakban (a konszolidáció idején) a protestáns egyházak nem is jelentettek meg önálló sorozatokat. A Madai-féle III. osztályos magyar történeti tankönyv a bírálók szerint a protestáns felekezeti szempontoknak jobban megfelelt, mint a tudós történész munkája.

Barthos Kálmán rövid, egyoldalas jelentésében méltatja Madai tankönyvének tudományos színvonalát és pedagógiai

92 MREZSL. 2. d. 86. doboz. Szabó Márton 1927. április 4-i bírálati jelentése Domanovszky tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 1089/1927. sz.

93 MREZSL. 2. d. 86. doboz. Szűcs Dezső 1927. február 2-i bírálati jelentése Domanovszky tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 441/1927. sz.

94 MREZSL. 2. d. 86. doboz. Szűcs Dezső 1927. február 2-i bírálati jelentése Domanovszky tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 441/1927.

értékét, a könyv legfőbb érdemét a protestáns szempontok és vonatkozások tüzetesebb hangsúlyozásában látja. E tekintetben *Barthos Madai* munkáját a tankönyvek sorában egyedül állónak, ezért a tankönyv használatát a református középiskolák számára kiválóan alkalmasnak tekintette.⁹⁵

Szűcs Dezső bírálatában szintén kiemeli *Madai* tankönyvének erős nemzeti öntudatát, a tankönyv lendületes nemzeti szellemét. A Bocskay-féle szabadságharctól a szatmári békéig terjedő tankönyvi részt tekinti a legszebbnek: „*hatalmas erővel lobban fel a nemzeti szellem s lüktet a nemzeti érzés.*”⁹⁶ A tankönyv tudományos értékét minden kétségen felül állónak tekinti, néhány didaktikai és pedagógiai szempontból megfogalmazott kritika ellenére *Szűcs* a legmelegebben ajánlja azt, hogy a tankönyv az Egyetemes Konvent „*approbációjában első sorban részesüljön.*”⁹⁷

Madai és Domanovszky tankönyvírói interpretációs módjai

A *Madai*-féle tankönyvsorozat melletti döntést – a szerző szakmai munkássága, valamint a sorozat társszerzőinek református felekezeten belüli ismertsége mellett – elsősorban az indokolja, hogy a Franklin Társulat *Madai* névvel jelzett tankönyvei a protestáns szempontoknak, a függetlenségi hagyományokhoz való igazodásnak jobban meg tudtak felelni. Érdemes ezért összevetni a *Domanovszky*- és a *Madai*-féle III. osztályos magyar történeti tankönyv egyes fejezeteit.

Az idézett bírálati jelentés is kritikaként rótt fel: *Domanovszky* – a *Wesselényi*-mozgalommal összefüggésben – feje-

95 MREZSL. 2. d. 86. doboz. Barthos Kálmán 1927. január 27-i bírálati jelentése *Madai* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 297/1927. sz.

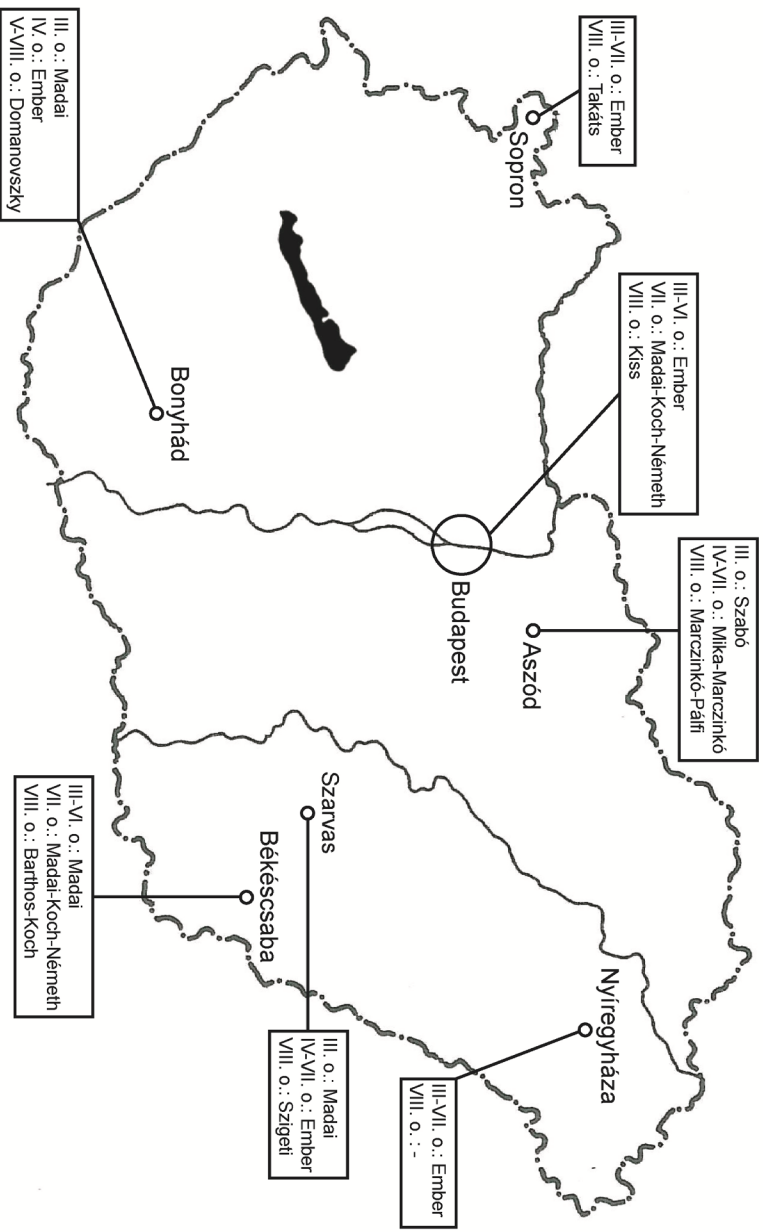
96 MREZSL. 2. d. 86. doboz. Szűcs Dezső 1927. február 3-i bírálati jelentése *Madai* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 443/1927. sz. (Az eredeti forrásban szerepel a Bocskay szabadságharc szerkezet, helyesen: Bocskai-szabadságharc.)

97 MREZSL. 2. d. 86. doboz. Szűcs Dezső 1927. február 3-i bírálati jelentése *Madai* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 443/1927. sz.

zetcímként, majd a szövegben is következetesen *Wesselényi-összeesküvésről* ír (*Domanovszky*, 1926: 144., 148.), ezzel szemben *Madai* tankönyvének fejezetcíme: A Wesselényi-féle szövetkezés. Kuruc-labanc világ (*Madai*, 1926: 96.). *Madai* a Habsburg-udvar központosító politikáját kíméletlenül ostorozza, míg *Domanovszky* láthatóan a Habsburg-udvarral szemben megbocsátóbb. *Madai* a Wesselényi-féle mozgalom bukásáról így ír: „A bécsi kormány azonban kegyelem helyett Zrínyit és Frangepánt Bécsűjhelyen, Nádasdyt pedig Bécsben *osztrák bíróság törvénytelen ítélete alapján lefejeztette.*” (*Madai*, 1926: 96.). *Madai* részletesen, azonosulva, erős érzelmi töltettel ír a protestánsok üldöztetéséről: „De legkíméletlenebbül a felvidéki protestánsokat üldözték. Papjaikat, tanítóikat fogságra vetették, gályarabságra hurcolták, templomaikat elfoglalták, iskoláikat bezárták és erőszakosan térítették őket. Az egész keresztyén Európa felzúdult Lipót embertelen cselekedete miatt [...]” (*Madai*, 1926: 98.) *Domanovszky* ezzel szemben több szempontú értékelést ad: „De a katolikusokat is sújtották a bécsi udvar kegyetlen gazdasági intézkedései.” (*Domanovszky*, 1926: 145.) A debreceni trónfosztás megítélése sem kap azonos elbírálást a két szerzőnél. *Madai* a dicsőséges tavaszi hadjáratra és az 1849. március 4-i olmützi alkotmányra adott válasznak, míg *Domanovszky* veszedelmes határozatnak tekinti azt. *Domanovszky* erről így ír: „Ez után a határozat után a békés kiegyezés útja el volt vágva. Pedig akkor már az osztrákok az olaszokat is legyőzték, az oroszok pedig felajánlották beavatkozásukat. Ez annál veszedelmesebb volt, mert a hadsereg kárhoztatta a köztársasági áramlatot és Kossuth és Görgey közt is mind élesebb ellentétek támadtak.” (*Domanovszky*, 1926: 191.) *Domanovszky* az 1848–1849-es események feldolgozásakor az alkotmányos utat, míg *Madai* a forradalmi utat hangsúlyozza. A debreceni tankönyvíró március 15-ét a szabadság nagy napjának tekinti, a szabadság vérbe fojtóját, Haynaut a Basták és Caraffák uralmával állítja párhuzamba. A tankönyvi idézeteket jobban görcső alá véve láthatjuk, hogy *Madai* interpretációi jobban megfeleltek a protestáns függetlenségi hagyományoknak. *Domanovszky* igye-

kezett a protestantizmus szempontjait is fokozottan beemelni tankönyveibe. Hogy mindezt kevesebb sikerrel tette, azzal magyarázható, hogy tudós hűvös távolságtartásával részben függetlenedni tudott a korszellemtől, a tankönyvkészítéssel szembeni ideológiai elvárásoktól.

A klebelsbergi korszak tankönyvei (és maga a tanítás) elsősorban a Habsburgokhoz hű, konzervatív politikusok, történelmi személyek kultuszára helyezte a hangsúlyt, ugyanakkor a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok képviselőit kicsit háttérbe szorította. *Kossuth Lajossal* szemben például *Széchenyi* és *Deák* politikája hatott inkább legitimációs erővel (vö. *Unger*, 1979: 187–191.), ugyanakkor *Domanovszky* tankönyveiben igyekezett a katolikus és a protestáns történelmi személyek prezentálásakor egyensúlyra, áthidaló megoldásra törekedni.

8. térkép: Az evangélikus fű-középiskolák történelemtankönyv-használata a huszas-harmincas évek fordulóján városok szerint

AZ EVANGÉLIKUS, AZ ISRAELITA ÉS A MAGÁNFENNTARTÁSÚ FIÚ-KÖZÉPISKOLÁK TÖRTÉNELEMTANKÖNYV-HASZNÁLATA

Fejezetünkben az evangélikus felekezetű fiú-középiskolák tényleges iskolai tankönyvhasználatára keresünk adatokat a korabeli iskolai értesítők és az Országos Evangélikus Levéltárban található Egyetemes Tanügyi Bizottság iratai, továbbá az egyetemes közgyűlési jegyzőkönyvek segítségével. Vizsgálunkat az izraelita fenntartású és a magán- (továbbá egyesületi) fiú-középiskolák tankönyvhasználatára is kiterjesztjük.

Az evangélikus fiú-középiskolák tankönyv- használatának topográfiája

Unger Mátyás a klebelsbergi korszak protestáns iskoláinak tankönyvhasználatát vizsgálva a következőket fogalmazta meg: „A protestáns egyházak ekkor még nem éltek a külön tankönyvkiadás lehetőségével, de iskoláik általában a Franklin, esetleg az Egyetemi Nyomda tankönyveit ’választották’.” (*Unger*, 1979: 155.) Azontúl, hogy tankönyvhasználati áttekintésünk során a protestáns iskolák tankönyvválasztásáról árnyaltabb képet kapunk, elemzésünkben három fontos kérdésre is választ keresünk: 1.) Milyen tényezők befolyásolhatták az evangélikus fiú-középiskoláknak a reformátusokétól eltérő tankönyvválasztását, konkrétan azt, hogy az evangélikusok tankönyvválasztását meglehetősen nagy pluralizmus jellemezte? 2.) Vajon a fiú-középiskolák igazgatósága a történelemtankönyvek kiválasztásakor csak az egyetemes közgyűlés által engedélyezett történelemtankönyvek vagy az egyházilag nem engedélyezetttek közül is választhatott? 3.) Az evangélikus fiú-középiskolák tankönyvválasztását milyen mértékben befolyásolták a protes-

táns felekezeti szempontok, a minőségi kritériumok, valamint a tankönyvszerzők ismertsége, egyházon belüli elfogadottsága?

Az 1920-as, 1930-as évek fordulóján Nyugat-Magyarországon Sopronban és Bonyhádon, továbbá a fővárosban, Kelet-Magyarországon pedig Aszódon, Nyíregyházán, Szarvason és Békéscsabán működött evangélikus fiú-középiskola. A felsorolt intézmények tankönyvhasználatát nagyfokú pluralizmus jellemezte. Tankönyv-topográfiai áttekintésünk jól szemlélteti (8. térkép), hogy a soproni Ág. H. Ev. Liceum és Reálgimnázium, valamint a nyíregyházi Ág. Hitv. Ev. Kossuth Lajos Reálgimnázium és Internátus egyaránt *Ember István* sorozatának használatát írta elő (Sopronban csak a VIII. osztályban tanítottak más tankönyvből, *Takáts György* magyar történetéből) (*Németh*, 1931: 46-48; *Zwick*, 1931: 88-90). A békéscsabai Ág. Hitv. Evang. Rudolf Reálgimnázium viszont a *Madai Pál* szerkesztésében megjelent sorozatot juttatta monopolhelyzetbe (*Reil*, 1932: 30-31). Az aszódi Petőfi Reálgimnázium növendékei a Lampel kiadványait, *Szabó Dezső* III. osztályos, *Mika Sándor* és *Marczinkó Ferenc* IV–VII. évfolyamok számára írt egyetemes történeti sorozatait, a VIII. évfolyamon pedig a *Marczinkó–Pálfi* szerzőpáros magyar történetét használták (*Oravetz*, 1931: 49-51). Bonyhádon a III. osztályban *Madait*, a IV. évfolyamon *Ember–Dékányt*, a V., VI., VII. és VIII. évfolyamokon *Domanovszkyt* tanítottak (*Faik*, 1932: 47-49). Szarvason és Budapesten egyaránt vegyes tankönyvhasználattal találkozunk. A szarvasi ág. hitv. ev. Vajda Péter Gimnázium *Madai* III. osztályos tankönyvével kezdett, majd *Ember István* és *Dékány István* sorozatára váltott. A VIII. évfolyamon pedig a korábbi korok tankönyvét, *Szigethy Lajos* magyar történetét használták. Budapesten a legtöbb évfolyamon az *Ember–Dékány*-sorozat volt forgalomban, csak a VII. és VIII. osztályokban tanítottak mást, előbbiben a *Madai–Német–Koch*, a VIII. osztályban *Kiss Lajos* tankönyvét (*Mikola*, 1931: 34-36).

A tankönyvek engedélyezése, nem engedélyezett tankönyvek használata az evangélikus fiú-középiskolákban

Annak ellenére, hogy az új, 1924-es középiskolai tanterv alapján megírt III. osztályos történelemtankönyvek 1926-ban már kijöttek a nyomdákból, felmenő rendszerben követve ezeket a további, felsőbb évfolyamok számára elkészített sorozatok, az Egyetemes Közgyűlés csupán 1930-ban engedélyezte evangélikus fiú-középiskolái számára az Egyetemes Tanügyi Bizottság által javasolt első tankönyvsorozatokot.

Első körben csupán az Athenaeum kiadványait, *Ember István* és *Dékány István* III–VII., valamint az Egyetemi Nyomda *Domanovszky Sándor* által jegyzett III–VI. osztályos tankönyveinek használatát. A református fiú-középiskolák kedvelt sorozatából, a *Madai Pál* és társszerzői által írt munkákból – annak ellenére, hogy 1930-ra elvileg a VIII. osztályos tankönyvet leszámítva a kiadók, így a Franklin teljes sorozatai rendelkezésre állhattak – csupán a *Madai-Koch-Német*-féle tankönyv került fel az engedélyezett tankönyvek jegyzékébe. E tankönyv beemelése persze nem lehetett véletlen, főleg ha arra gondolunk, hogy a budapesti evangélikus gimnáziumban tanított e tankönyv egyik szerzője, *Koch István*.

Az 1931. november 27-i, Budapesten megtartott rendes egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve további tankönyvek használatát engedélyezte: *Domanovszky* VII. osztályos, továbbá a *Mika Sándor* és *Marczinkó Ferenc* által írt ókori és középkori egyetemes történeti, valamint *Szabó Dezső* III. évfolyamok számára készített, végül *Takáts György* VIII. osztályos magyar történeti tankönyveit. A *Madai*-féle sorozat – leszámítva a VII. osztályok számára írt társszerzős munkát – láthatóan 1931-ig nem került fel az engedélyezett tankönyvlistára.

Ennek ellenére a korabeli iskolai értesítőket átlapozva jócskán találunk adatot arra, hogy egy-egy evangélikus fiú-középiskola a tankönyvválasztásában az egyetemes közgyűlés által nem engedélyezett tankönyvet használt, így Békéscsabán, Szarvason és Bonyhádön forgalomban volt például egy-két nem engedélyezett *Madai*-tankönyv is.

Az iskolai tankönyvválasztásban az engedélyezett tankönyvekhez való szigorú ragaszkodás az evangélikus keresztyén egyház egyetemes közgyűlése 1935. november 15-i ülésén hozott határozatához kapcsolódik. Ezek szerint az egyetemes közgyűlés:

1. „felhívja mindazokat, akiknek tudomása van olyan iskoláinkban használt tankönyvről, amely egyházunkat sérti, hogy ezt az egyetemes tanügyi bizottság elnökének jelentsék;
2. felhívja az illetékes egyházi hatóságokat, hogy az evangélikus iskolákban használatban lévő könyvek pontos jegyzékét haladéktalanul bocsássák az egyetemes tanügyi bizottság elnökének rendelkezésére;
3. utasítja az iskolákat, hogy vonjanak ki a használatból minden olyan nem protestáns szerzőtől származó tankönyvet, amely protestáns szerző könyvével helyettesíthető.”⁹⁸

Az 1920-as, 1930-as évek fordulóján még az egyetemes közgyűlés elnözte a nem engedélyezett tankönyvek használatát, az iskolaigazgatók döntési mozgástere is viszonylag tág volt. Sokatmondó a szarvasi fiú-középiskola igazgatójának, *Raskó Kálmánnak* az engedély nélkül használt tankönyvekről írt 1930. július 8-i keltezésű jelentése.⁹⁹ A jelentéshez *Raskó* két dokumentumot csatolt, egyrészt *Müller Károlyné* és *Nagy Sándor* helyi könyvkereskedők hiteles, az 1929–1930-as tanévre vonatkozó könyvjegyzékét, mely jócskán tartalmazott olyan Szarvason használatban lévő tankönyveket, melyeket az egyetemes közgyűlés korábban nem engedélyezett. Ezek közé tartozott *Madai* III. osztályos, *Ember István* V. és VI. évfolyamok számára írt tankönyve, a *Koczogh-Takáts*-féle VII. osztályos, valamint a *Szigeti*-féle VIII. osztályos tankönyv is. A másik

⁹⁸ EOL Evang. egyetemes közgyűlési jegyzőkönyvek. 1931–1940. A magyarországi ág. hitv. evang. ker. egyetemes egyház 1935. évi november hó 15. napján, Budapesten megtartott rendes egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve. 63. sz. h. 37.

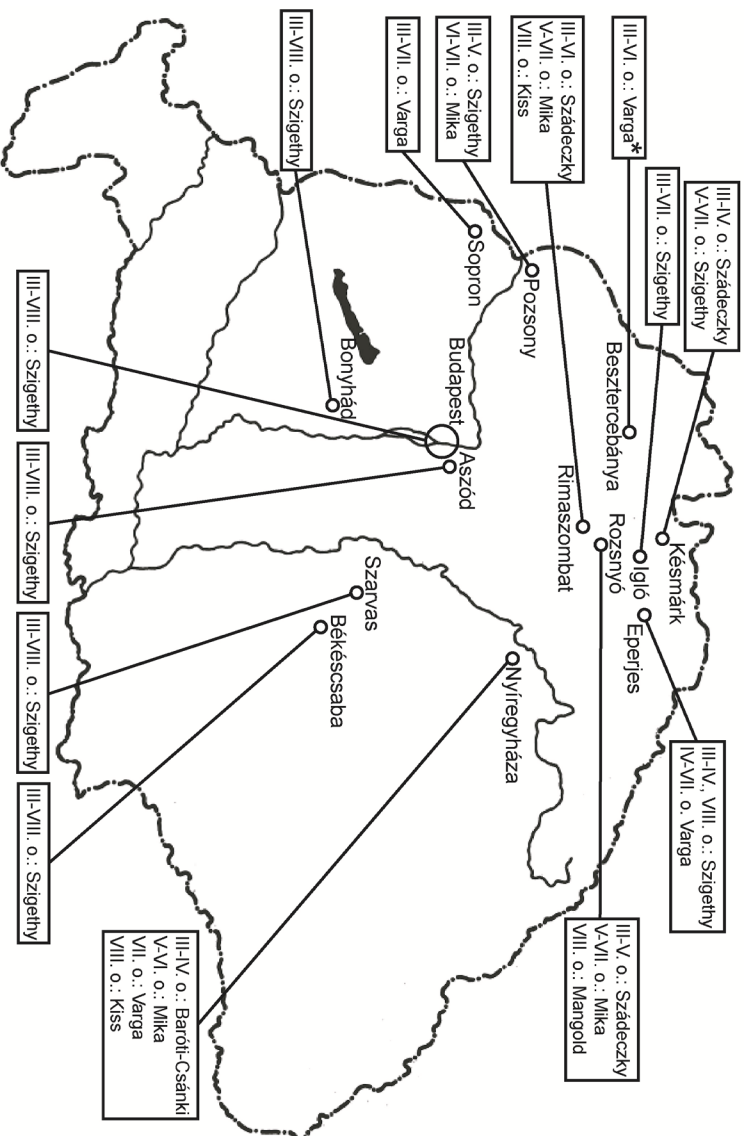
⁹⁹ EOL Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 17. csomó/I. 70. sz. *Raskó Kálmán* gimn. igazgató 1930. július 8-i levele az egyházilag nem engedélyezett könyvekről.

jegyzék pedig csak azokat a tankönyveket tüntette fel, melyek az 1929–1930-as tanévhez képest megváltoztak. A történelem-tankönyvek terén csupán egy változtatást regisztrálhatunk: a *Koczogh-Takáts*-féle VII. osztályos tankönyvet *Ember István* világtörténetére cserélték le. A szarvasi igazgató a nem engedélyezett tankönyvek iskolai használatát azzal indokolta, hogy igen csekély az engedélyezett tankönyvek száma, egyes tárgyakból pedig nem is áll rendelkezésre engedélyezett tankönyv.

Az 1924-es új tanterv alapján megjelent sorozatokat a VKM engedélyezte, a *Koczogh-Takáts*-, valamint a *Szigethy*-féle könyv esetében egy korábbi korszakból tovább élő, a VKM által korábban engedélyezett munkákról van szó. Mivel 1930-ban még nem jött ki a nyomdából az új VIII. osztályos magyar történeti tankönyv, gyakori volt, hogy egy régebbi kor tankönyvét használták előszeretettel. A Szarvason használt VIII. osztályos magyar történeti tankönyv szerzője az a *Szigethy Lajos* volt, akinek a neve az új tanterv alapján írt tankönyvek bírálói között is szerepelt, nemkülönben hosszú évekig az Országos Evangélikus Tanáregyesület elnöki feladatait is ellátta. Az alábbi térkép-vázlat Erdély kivételével a magyar tanítási nyelvű evangélikus főgimnáziumok történelemtankönyv-használatát, *Szigethy Lajos* egykori tankönyvének keresettségét ábrázolja az 1912–1913-as tanévből (9.térkép). Újfent egy régi, a tanártársadalom számára már ismert tankönyv továbbéléséről beszélhetünk.

10. kép. Szigethy Lajos

9. térkép: A magyar tanítási nyelvű evangélikus főgimnáziumok történelemtanterv-használata az 1912-1913-as tanévben (Erdély kivételével)

Bírálok és tankönyvbírálatok

A bírálók többsége valamelyik evangélikus középiskolához kötődött, így köztük a fentiekben már említett *Szigethy Lajos* mellett *Jánossy Istvánt*, a korszak harmadik sorozatának ismert tankönyvíróját, a budapesti evangélikus gimnázium latin–földrajz szakos tanárát¹⁰⁰, továbbá egy békéscsabai nyugalmazott történelem, latin és görög szakos tanárt, *Balás Ádámot*¹⁰¹, valamint *Jablonovszky Piroskát*¹⁰², a Veres Pálné Evangélikus Leánygimnázium magyar–történelem szakos pedagógusát is megtaláljuk. A bírálók között volt még *Kamondy Zoltán*¹⁰³ is, aki a soproni evangélikus liceumban tanított.

Az evangélikus fiú-középiskolák előszeretettel választották az Athenaeum kiadványát, az *Ember István* által jegyzett sorozatot. Ennek az oka minden bizonnyal az lehetett, hogy ezek a tankönyvek képviselték leginkább az újszerűt. *Szigethy* bírálatában kitért a tankönyv küllemére, tanulhatóságára. A szerző VII. osztályos tankönyvéről megjegyezte, hogy „tömör és mégse nehéz, alapos és mégse unalmas...”,¹⁰⁴ a VI. osztályos tankönyv szellemét pedig egyenesen liberálisnak nevezte.¹⁰⁵

A tankönyvbírálatok – a szakmai és didaktikai szempontok mellett – nagy figyelmet szenteltek a protestáns felekezeti szempontok tankönyvi megjelenítésére is. Amennyiben a bíráló

100 EOL Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/II. Jánossy: Domanovszky VII. o. 103/1931. Jánossy: Szabó „Mg tört.” III. eng.

101 EOL Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 17. csomó/I. Balás Ádám véleménye Domanovszky tankönyveiről. Eng. sz. 88/1930. 89/1930. 90/1930.

102 EOL Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/II. Jablonovszky Piroska bírálatja Domanovszky VIII. osztályos tankönyvéről. 162/1931.

103 EOL Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/II. Dr. Kamondy Zoltán bírálatja Dr. Takáts György VIII. osztályos tankönyvéről. 153. eng

104 EOL Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 17. csomó/I. Dr. Szigethy Lajos bírálatja Ember István VII. osztályos tankönyvéről. Eng. sz. 50/1930.

105 EOL. Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 17. csomó/I. Dr. Szigethy Lajos bírálatja Ember István VI. osztályos tankönyvéről. Eng. sz. 49/1930.

ló úgy ítélte meg, hogy a megbírált tankönyv olyan fogalmakat vagy tévesen levont következtetéseket tartalmazott, melyekkel az evangélikus tanulók elé nem lehetett állni – mint ahogyan ez a *Mika–Marczinkó*-féle VI. osztályos tankönyv esetében meg is történt –, nem javasolta a tankönyvet engedélyezésre.¹⁰⁶

Nézzünk a bírálatokból példákat arra vonatkozóan, amikor a tankönyvszerző a felekezeti szempontokat nem kellően hangsúlyozta, vagy vétett azok ellen, ennek ellenére a bírálók engedélyezésre javasolták azt.

Szigethy Lajos Domanovszky III. osztályos magyar történetét elsősorban azért ajánlotta engedélyezésre, mert azt az evangélikus egyház szempontjából nem találta kifogásolandónak. Csupán a protestantizmus „kissé hosszabb és mélyebbre hatoló méltatását”¹⁰⁷ hiányolta a bíráló. *Kamondy Zoltán Takáts György* VIII. osztályos magyar történetéről szintén elismerő szavakkal szólt, bár néhány hibát felrótt a szerzőnek. Az opponens szerint *Lorántffy Zsuzsanna* fejedelemasszonyt nem csupán mint a „pataki iskola jóltevőjét kellett volna megemlíteni, hanem mint a magyar protestáns asszony igazi eszményképét is”.¹⁰⁸ A bíráló szerint ugyancsak keveset írt *Takáts* a protestánsok üldözéséről, nem említette meg az első és második pozsonyi vértörvényszéket, vagy a *Bach*-korszak tárgyalásakor az 1859-es pátenst, mely – mint olvashatjuk a bírálatban – „protestáns őseink egyházi és iskolai önkormányzatát akarta megsemmisíteni”.¹⁰⁹

Bár *Szabó Dezső* III. osztályos tankönyvének terminológiája – mint a bírálatban olvashatjuk – nagyon hasonlított a katolikus történetírókéhoz, a bíráló mégis azzal a kikötéssel javasolta a munkát engedélyezésre, hogy a vallásügyi rész-

106 EOL Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/I. II. Dr. Szigethy Lajos: *Mika–Marczinkó* III.k. (VI. o.) 79/1931. nem eng.

107 EOL Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 17. csomó/I. 87/1930. Dr. Szigethy Lajos bírálata *Domanovszky* III. osztályos tankönyvéről.

108 EOL Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/I. II. Dr. Kamondy Zoltán bírálata Dr. Takáts György VIII. osztályos tankönyvéről. 153. eng.

109 EOL Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/I. II. Dr. Kamondy Zoltán bírálata Dr. Takáts György VIII. osztályos tankönyvéről. 153. eng.

ben található hibákat a tankönyv újabb kiadásakor javítja a szerző. A bíráló, *Jánossy István* nem helyeselte azt, hogy a tankönyvszerző *Luther* és *Kálvin* új vallásáról beszél. Szerinte a hitjavítás sem megfelelő terminus technikus, a reformáció ugyanis a régire való visszaformálást jelenti. A *Lipót*-féle abszolutizmus a bíráló szerint a tényeknek megfelelő tárgyalású, de nagyon szűkszavú. Ugyancsak hibaként említette az oppo-nens azt, hogy a tankönyvszerző nem ítélte el a *Lipót*-féle abszolutizmus kegyetlenkedéseit, és *Reyter* nagylelkű és erélyes fellépését sem méltatta kellőképpen.¹¹⁰

Történelemtankönyvek az izraelita és a magánfenn-tartású fiú-középiskolákban

Végül a pesti izraelita hitközség reálgimnáziumának, valamint a debreceni Zsidó Reálgimnázium iskolai értesítőinek adatösszesítése alapján a két izraelita fenntartású, továbbá a rákospalotai Wágner Manó nyilvános Reálgimnázium, a mátyásföldi egyesületi Corvin Mátyás Reálgimnázium és a salgótarjáni Chorin Ferenc Reálgimnázium iskolai értesítői alapján az egyesületi és magánkézben lévő magyarországi fiú-középiskolák történelemtankönyv-használatát tekintjük át, a vidéki intézményeket pedig térben is ábrázoljuk. (10. térkép).

Az 1920-as évekre – és ez a tankönyvtörténeti szakmunkák-ból ismert – a tankönyvírás kifinomult szakmai professzióvá vált. A tömegesedő középiskolák – ahogyan ezt a fővárosi iskolák tankönyvhasználati vizsgálata is igazolja – keresték az újszerűt, a nyelvezetében egyszerűbb tankönyveket. Az *Ember-Dékány*-féle tankönyvek budapesti előretörése ezzel magyarázható. Különösen a belvárosi kerületekben. A szerzőpáros tankönyvét nemcsak az evangélikus, de az izraelita felekezetű fiú-középiskolában is előszeretettel használták.

A korszak ismert tankönyvszerzője, *Ember István* (1886–1946) az 1920-as években az Országos Közoktatási Tanácsban a tankönyvügyek előadója, később szakfelügyelő, az 1920-as,

¹¹⁰ EOL. Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/I. Jánossy: Szabó „Mg. tört.” III. eng. 104/1931.

1930-as évek fordulóján a budapesti állami VIII. ker. Zrínyi Miklós Reálgimnáziumban a történelem és a földrajz tantárgyak oktatója volt. Egyedül és *Dékány Istvánnal* közösen is írt szellemtörténeti tankönyveket, melyek az Athenaeum gondozásában láttak napvilágot. Számos módszertani vonatkozású írása is megjelent az Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlönyben (életrajzáról l. *Katona*, 2011).

Dékány István (1886–1965) Budapesten, majd Jénában és Londonban végezte az egyetemi tanulmányait, középiskolai tanári pályája Erzsébetvároshoz (1911-től), Nagyszebenhez (1913-tól), majd 1918-ban Kolozsvárhoz kötötte. Korának neves szociológusa volt, történelemfilozófiával és a történelem módszertanával foglalkozott. Tárgyalt korszakunkban *Gombos Albin* kollégájaként a VIII. kerületi Áll. Középiskolai Tanárképzőintézeti Gyakorló Középiskolában dolgozott, történelmet és földrajzot tanított.

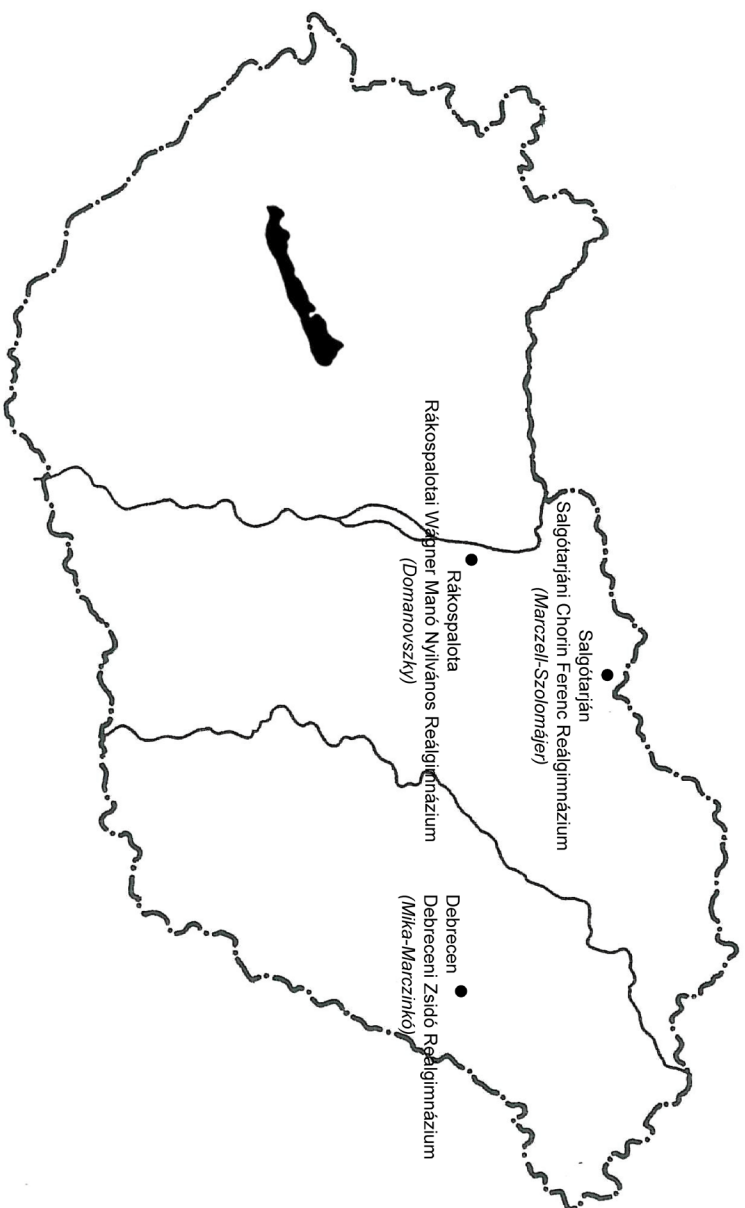
11. kép. Tanári csoportkép 1936-ból. Dékány István az alsó ülő sorban, a jobb szélén

Jellemzően a fővárosi iskolák nem ragaszkodtak egy kiadó teljes sorozatához. A pesti izraelita hitközség Reálgimnáziumának tanulói ezzel szemben az 1931–1932-es tanévben az Athenaeum Kiadó teljes sorozatát használták (Goldberger, 1932: 68-69).

A debreceni zsidó Reálgimnázium viszont a debreceni kötődésű *Madai*-féle III. osztályos magyar történetet követően a felsőbb évfolyamok számára már a *Mika–Marczinkó* szerzőpáros egyetemes történeti sorozatát helyezte monopolhelyzetbe (Vág, 1931: 60-62). A sokszínűség, a közjogi-liberális szellemiségű *Mika–Marczinkó*- vagy a szintén modernebb *Ember–Dékány*-féle munka keresett volt a két izraelita fenntartású intézményben.

Nézzük az egyesületi és magániskolák tankönyvhasználatát! Rákospalotán, Wágner Manó nyilvános Reálgimnáziumában vegyes tankönyvhasználattal találkozunk (Wágner, 1931: 46-47). A növendékek *Balogh Albin* III. osztályos magyar történetével kezdtek, majd a IV. és VI. évfolyamokon *Domanovszky* egyetemes történeti tankönyvével folytatták a tanulást, míg a VII. évfolyamon *Ujházy László* korábbi munkája, a VIII. évfolyamon pedig a *Miskolczy–Szolomájer*-féle iskoláskönyv került forgalomba. Mátyásföldön pedig *Domanovszky* III. osztályos tankönyve után a Lampel kiadványára, a *Mika–Marczinkó*-féle IV. osztályos munkára váltottak (Halász, 1933:25.). Az 1931–1932-es tanévben a salgótarjáni Chorin Ferenc Reálgimnáziumban teljes vertikumban a Szent István Társulat tankönyveit használták (Szabó, 1931: 55-57.).

Az izraelita és magán-/egyesületi iskolák tankönyvválasztását láthatóan a sokszínűség jellemezte. A két izraelita fenntartású iskola *Madai*, valamint *Ember–Dékány* tankönyvét használta. A debreceni izraelita fiú-középiskola tankönyvválasztását minden bizonnyal a szerző debreceni kötődésével magyarázhatjuk.

10. térkép: Izraelita és magán fő- középiskolák történelemtankönyv-használata az 1930-as évek elején
vidéken

TANULSÁGOK, ÚJ KUTATÁSI EREDMÉNYEK

A tankönyvpiaci, tankönyvhasználati vizsgálatok egyértelműen igazolják, hogy az 1920-as években a tankönyvválasztást három tényező együttes hatása befolyásolta:

Egyrészt a felekezeti szempontok.

A felekezeti iskolák a tankönyvhasználatuk során ragaszkodtak saját szerzőgárdájukhoz (és részben saját kiadójukhoz, a Szent István Társulathoz). Azt azonban kijelenthetjük, hogy a klebelsbergi időszakban korántsem lehet a római katolikus fiú-középiskolák tankönyvválasztásában a Szent István Társulat monopolhelyzetéről beszélnünk. A felekezeten belül létezett egy igen sarkos piarista különállás, amit igazol a *Jászai-Balanyi* VIII. osztályos könyv tankönyvpiaci sikere. Ugyanakkor a Szent István Társulat erős tankönyvpiaci jelenléte az állami (és községi) fiú-középiskolák tankönyvpiacán annak ellenére megkérdőjelezhetetlen, hogy a VKM a *Domanovszky Sándor* nevével fémjelzett Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadványait propagálta.

A kultusztárca által támogatott *Domanovszky*-tankönyvek kiszorulása a református fiú-középiskolák tankönyvpiacáról ékes bizonyítéka annak, hogy a tankönyvpiac meglehetősen szabadon működött a dualizmus korszakához képest jobban bürokratizált és az állam által árszabályozott tankönyvpiacon is. *Domanovszky* tankönyveinek értékét, szakmai kiválóságát egyrészt az mutatja, hogy a neves szerző képes volt felülemelkedni a kor ideológiai, felekezeti elvárásain. Ebből a szempontból tankönyvei meghaladták saját korukat. Megítélésünk szerint viszont éppen ez okozta azt, hogy sem a katolikus, sem a református felekezetű középiskolák nem az ő tankönyveit választották. A felekezeti iskolák abban a korban, amikor a felekezetek különállása (a katolikus-protestáns ellentétre gondolva) meghatározó volt, a tankönyvek kiválasztásánál nem preferálták ezt az ideológiai köztes álláspon tot, a *Domanovszky*-féle áthidaló megoldásokat annak ellenére sem, hogy ezek a tankönyvek voltak a kultusztárca által leginkább támogatott sorozatok.

A klebelsbergi időszakban minden iskola kizárólag a VKM

által engedélyezett tankönyveket használhatta. Ugyanakkor a református egyház demokratikus hagyományai köszönnek vissza a református fiú-középiskolák tankönyvhasználatában is. Ez azt jelenti, hogy az egyetemes konvent a középiskolai tankönyvbizottsága és a tanügyi bizottsága alapján kizárólag a VKM által engedélyezett tankönyvekből választhatott, mégis döntésének cselekvésteret meglehetősen szabad volt. Mindemellett a kultuszárca is tág mozgásteret biztosított a fenntartóknak a tankönyvek megválasztásában, igen eltérő szemléletű tankönyveket egyaránt engedélyezett. A tankönyvpiac meglehetősen szabad működését igazolja az, hogy az egyetemes konvent *Domanovszky* III. osztályos könyvét nyíltan a nem engedélyezett tankönyvek közé sorolhatta.

Az evangélikus fiú-középiskolák tankönyvhasználatát – a reformátusoktól eltérően, akik egyöntetűen a *Madai*-sorozatot használták – a több sorozathoz való ragaszkodás, a tankönyvválasztás nagyfokú pluralitása jellemezte.¹¹¹ Ugyanezt a jelenséget figyelhettük meg az izraelita és a magánfenntartású fiú-középiskolák tankönyvhasználatában is.

Az evangélikus fiú-középiskolai értesítőkben néhány nem engedélyezett tankönyv használata azt jelzi, hogy az evangélikus felekezeti iskolák igazgatóinak döntését meglehetősen széles körű autonómia jellemezte. A tankönyvválasztást minden bizonnyal befolyásolhatta az egyes tankönyvek bírálatának és engedélyezésének sorrendje is. Azontúl, hogy az Athenaeum kiadványai, az *Ember-Dékány*-féle szellemtörténeti sorozatok módszertanilag újszerűek voltak (képhasználatukban, áttekinthetőségükben stb.), meghatározó lehetett az is, hogy az elsők között engedélyezték ezeket a kiadványokat.

A személyes kapcsolatok, egy-egy szerző evangélikus felekezethez való kötődése is szerepet játszott a tankönyvválasztáskor. Nem meglepő az, hogy az 1920-as évek végén Szarvason a VIII. osztályban *Szigethy Lajos* tankönyvét, Budapesten az ott tanító *Koch István* társszerzős munkáját használták. És az sem meglepő, hogy az egyik evangélikus fiú-középiskolában – konkrétan Bonyhádön – népszerűek voltak *Domanovszky*

¹¹¹ Volt olyan tantárgy is, ahol a Szent István Társulat tankönyveit használták.

sorozatai. A neves történész az 1930-as években aktív szerepet játszott az Országos Evangélikus Tanáregyesület munkájában, *Szigethy Lajos* után 1932 és 1940 között az egyesület elnöki feladatait is ő látta el. Az Országos Evangélikus Tanáregyesület 1932. november 17-én Budapesten tartott közgyűlése – és ezt az egyesület évkönyve is tanúsítja – őrzi *Domanovszky* felkérésekor az új elnök első gondolatait: „Dr. Domanovszky Sándor, a megválasztott új elnök megköszöni a megtiszteltetést; bár sohasem kereste a közéleti szereplést, hanem inkább tudományszakja művelésének élt, mégis kötelességének tartja elfogadni a választást egyrészt egyháza iránti hűségből, másrészt nemzeti szempontból is. A mai nehéz időkben kötelessége mindenkinek, hogy vállalja a rárótt munkát. Az összetartás a mai körülmények között már nem elég; szervezettségre van szükség. Meggyőződése, hogy az evang. tanintézetek állottak az oktatás terén a múltban az élen, s az a kívánsága, hogy e szép helyet a jövőben is megtartsák.”¹¹² Minden kétséget kizáróan Aszódon a *Mika-Marczinkó*-féle sorozat melletti döntést e tankönyvek színvonala és bejáratottsága indokolta. Az viszont egyértelmű – még a történelemtanítás-történettel foglalkozók számára is újként hat –, hogy a református fiú-középiskolák kedvelt tankönyvei, a debreceni kötődésű *Madai* sorozatai az evangélikus fiú-középiskolák tankönyvválasztásában nem a legkeresettebb tankönyveknek számítottak. Ha arra gondolunk, hogy az evangélikus iskola-rendszer erősen meggyengült Trianon következtében, hiszen iskolái többsége elkerült Magyarországról, nem csodálkozhatunk azon, hogy felekezeti elkülönülésük, önálló identitáske-resésük a tankönyvválasztásukban is megnyilvánult.

Kutatásunk során bizonyítottá vált az is, hogy a tankönyvválasztást nagymértékben befolyásolta az oktatás tömegesedése és az ezzel járó modern, minőségi, metodikailag újszerű tankönyvek iránti kereslet növekedése. Az 1920-as évekre a tankönyvírás kifinomult szakmai professzióvá vált. A tömegesedő középiskolák – ahogyan ezt a fővárosi iskolák tankönyvhaszná-

¹¹² EOL Kézikönyvtár. Az Országos Ág. Hitv. Ev. Tanáregyesület évkönyve az 1931–32, 1932–33, 1933–34. évekről. Szerk. Dr. Losonczy Zoltán titkár. Borbély Gyula Könyvnyomdája, Mezőtúr, 1935. 42–43.

lati vizsgálata is igazolja – keresték az újszerűt, a nyelvezetében egyszerűbb tankönyveket. Az *Ember–Dékány*-féle tankönyvek budapesti előretörése ezzel magyarázható. A fővárosban csupán két intézmény használta például *Domanovszky* tankönyveit (*Staud*, 1932: 41–43.; *Haszler*, 1932: 55–56.). Ugyanakkor további vizsgálatokat igényel annak a feltérképezése – különösen a gimnáziumoknál, melyek még ebben az időszakban is ragaszkodtak erősen elitképző jellegükhöz –, hogyan alakult a tankönyvhasználat, mely gimnázium döntött például a tömegoktatást jobban kiszolgáló *Ember–Dékány*-féle sorozat mellett. A kérdés körültkintő elemzésénél egyrészt *Ujváry Gábor* Klebelsberg-monográfiájára (*Ujváry*, 2014), másrészt *Mészáros István*nak az iskolai létszámadatokat is közlő korábbi iskolatörténeti munkájára (*Mészáros*, 1988) támaszkodhatunk.

Végezetül az eddigi tankönyvtörténeti szakmunkák kevésbé hangsúlyozták az ún. többgenerációs történelemtankönyvekhez való tanári kötődést mint erős tankönyvpiaci szempontot. Pedig az állami iskolák ragaszkodása a Szent István Társulat tankönyveihez nem csupán a felekezeti szempontokkal, de a kiadó által piacra dobott *Balogh*-féle tankönyv ismertségével, bejáratottságával is magyarázható. A szerző már az 1910-es években is írt tankönyvet, az 1926-os magyar története pedig szövegszerűségében szinte teljes mértékben megegyezik az 1920-as és 1921-es kiadványokban leírtakkal. Amennyiben pedig az állami fiú-középiskolák igazgatói, történelemtanárai a régi korok hangulatát idéző kiadványt akartak a diákok kezébe adni, a kultusztárca által támogatott *Domanovszky* egyetemes tankönyvei helyett a közjogi érvrendszerre épülő, a középiskolai tanárok számára már bejáratott *Mika–Marczinkó*-sorozatot választották. Az iskolai értesítők adatösszesítése alapján igazolást nyert, hogy a régi, a dualizmus korában vagy az átmeneti időszakban (közvetlenül Trianon után) született tankönyvekhez való ragaszkodás még a klebelsbergi időszakban is tovább élt, az nagymértékben meghatározta az iskolák tankönyvválasztását (l. az átdolgozott *Mika*- vagy *Jászai*-tankönyveket, továbbá *Balogh Albin* munkáját). A korabeli fiú-középiskolák tudományos-szakmai környezete, az

állami (és községi) fiú-középiskolák történelemtanárai – tankönyv-preferenciájuk révén – pedig erősen befolyásolhatták azoknak a növendékeknek a látókörét és érzékelését, akik a két világháború közötti Magyarországon kezdték el és fejezték be középiskolai tanulmányaikat. Két példa mindenek elől. Egerben tanított az 1930–31-es tanévben az *Csoltkó István*, aki 1912-ben kezdte a pályáját, és már az 1910-es évek elején *Mikát* tanított (*Albisi Barthos, Mezőbándi Csetri és Luttor*, 1931: 104.). Ekkor a lugosi Magyar Királyi Állami Főgimnázium tanára volt. Csakúgy, mint az 1907-ben Lugosra került *Szentpétery Imre*, aki az Eötvös Collegiumban volt collegista, és mint *Mika*-tanítványnak nem lehetett kétséges a tankönyvválasztása.

Kutatásunk során bizonyítottá vált, hogy *Domanovszky Sándornak* a hazai tankönyvpiacról való kiszorulása és a külföldi tankönyvrevíziós mozgalomba való bekapcsolódása, aktivizálódása között párhuzam mutatható ki. Kellő körültekintéssel választotta ki azokat a szakembereket, egyrészt középiskolai, másrészt tanítóképző intézeti tanárokat, tankönyvszerzőket, akik beszámolóikkal, javaslataikkal vagy külföldi tankönyvek magyarellenes részeinek javításával járultak hozzá a tankönyvrevízió sikeréhez, a hazai történetoktatás pozíciójának külföldi erősítéséhez.

A nemzetközi tankönyvrevíziós mozgalomban nem csupán középiskolai tankönyvírókat (*Ember István, Dékány István, Miskolczy István*), de tanítóképző intézeti tanárokat is találunk (*Mesterházy Jenő, Chobodiczky Alajos*). Az egyes iskolatípusok közötti „tankönyvírói átjárás” is szembetűnő. *Miskolczy István*, a Szent István Társulat középiskolai tankönyvsorozatának szerkesztője a tanító(nő)képzők számára is írt történelemtankönyveket, de neve feltűnt a tankönyvrevíziós mozgalomban is. Ahogyan *Mesterházy Jenő* tanítóképző intézeti tanáré is, aki *Madai Pál* közreműködésével a Franklin tanító(nő)képzők számára kiadott történelemtankönyv-sorozatait jegyezte, és egy columbiai egyetemi tanár, *Charles Dower Hazen* tankönyvének magyarellenes részeit javította. *Chobodiczky Alajos* bajai tanítóképző intézeti tanár pedig – és munkáját a bizottság

kiadványa őrzi – a Nemzetközi Történészbizottság 1929-es velencei ülésére készítette el történetoktatási beszámolóját.

Végezetül néhány módszertani megjegyzés.

Jászhai Rezső 1919-es szerepvállalásának bemutatása bizonyítja, hogy az egyes szerzők életútjára vonatkozó háttéradatoknál nem elégedhetünk meg az egyébként igen megbízható – a tankönyvtörténészek által már ismert – információkkal, interdiszciplináris kutatásokra van szükség. A piarista tanároknak, csakúgy a klebelsbergi kultusztárcának ismernie kellett *Jászhai* 1919-es szerepvállalását, ennek ellenére döntöttek tankönyvválasztásukban a *Jászhai*-féle munka *Balanyi György* általi átdolgozása mellett. Tanulságul szolgál, hogy ami a piarista rendtörténeti kutatásokkal foglalkozó egyháztörténészek számára már ismert, nem biztos, hogy a történelemtanítás-történettel, tankönyvtörténettel foglalkozó szakemberek körében is az. De fordítva is igaz ez: a tankönyvtörténeti kutatások a tanító szerzetesrend rendtörténeti vizsgálatait is új szempontokkal gazdagíthatják.

A tankönyvtörténeti kutatásokban nem elégedhetünk meg azzal, hogy az egyes szerzők tankönyvi interpretációs módjain keresztül elemezzük és ítéljük meg egy-egy tankönyv színvonalát és magát a korhangulatot. Ezért tankönyvhasználati vizsgálatunk az egyes szerzők – így *Balogh Albin*, *Miskolczy István*, *Jászhai Rezső*, *Balanyi György* stb. – munkásságának bemutatására irányuló újabb levéltári adatfeltárásokkal egészült ki. Az egyes szerzők életrajzi háttéradatainak feltárása nem lehetett teljes. A későbbiekben érdemes az egyes tankönyvek születéstörténetekor alaposabban górcső alá vonni azt is, hogy a tankönyvszerzők kiválasztását milyen mértékben befolyásolta az első világháború vagy a Tanácskormány intézkedései. A régi patinás iskolák ma is működő irattárai valóságos kincsbányák lehetnek a fenti kérdés megválaszolásakor.

Ugyanakkor ahol szükségesnek láttuk, éltünk (az összehasonlító) tankönyvelemzés módszerével is. Elemeztük *Miskolczy István* tanítóképzők számára írt munkáit, valamint összehasonlítottuk *Jászhai-Balanyi* és *Miskolczy-Szolomájer* VIII. osztályos, *Domanovszky* és *Madai* III. osztályos tankönyvét.

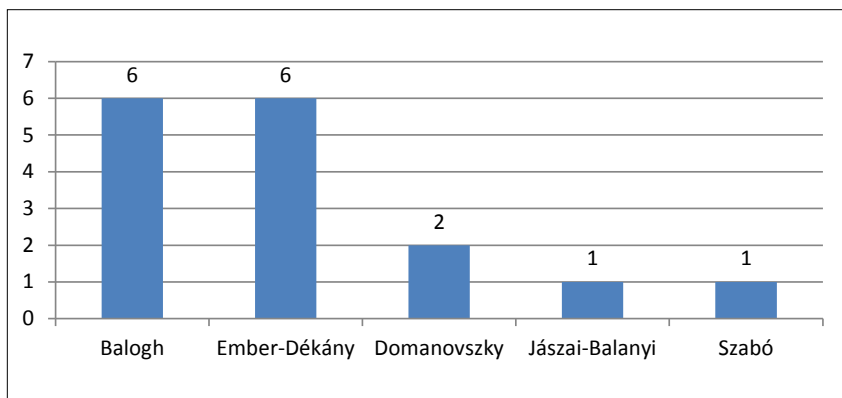
Korábbi tankönyvelemzésünkre is támaszkodva ezek az összehasonlítások azt sugallják, hogy pl. a piarista szerző-páros VIII. osztályos tankönyve a legtöbb tankönyvhöz képest kevésbé volt ideologikus, sokkal inkább tárgyszerűbb, *Domanovszky* tankönyvei kevésbé feleltek meg a protestáns felekezeti szempontoknak, mint *Madai* munkái.

Végezetül nem titkolt szándékunk volt, hogy *Unger Mátyás* nyomdokain haladva, az 1970-es években született és azóta is irányt adó tankönyvtörténeti munkáját új elemzési szempontokkal gazdagítsuk. További tudásszociológiai irányultságú kutatásokat igényel annak a feltérképezése, hogy a klebelsbergi időszakban tanító kollégák tankönyv-preferenciája milyen mértékben és hogyan változott meg a hómani időszakra. Érdeemes a jövőben alaposabban górcső alá venni az egyes tankönyvek ideológiai kötődéseit, továbbá azt is, hogy mennyiben tükrözték a klebelsbergi időszak tankönyvei a korszak új történetkutatási eredményeit.

FÜGGELÉK

A Függelékben a tankönyvhasználati vizsgálódásunk eredményeit – a klebelsbergi korszak III. osztályos magyar történeti tankönyvének példáján keresztül – diagramok segítségével összegezzük.

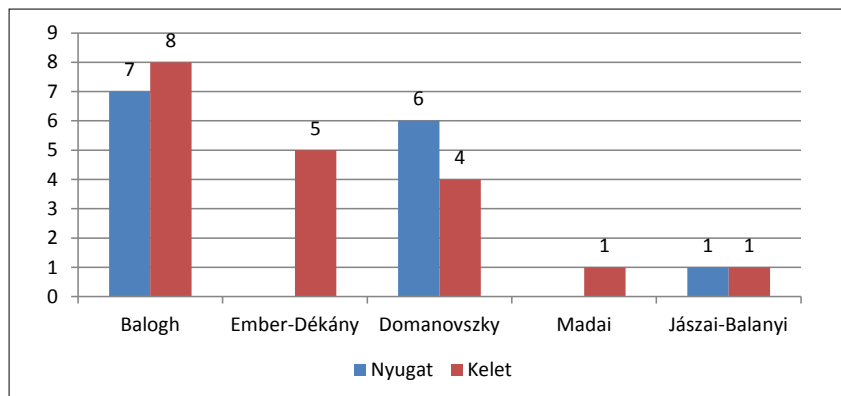
16 budapesti fiú-középiskola tankönyvhasználati adatait megvizsgálva (1. diagram) láthatjuk, hogy a tömegoktatást jobban szolgáló *Ember-Dékány*-féle tankönyv és a katolikus kiadó *Balogh Albin* bencés tanár által jegyzett tankönyvei iránt a legnagyobb a kereslet. Mindez – fővárosi vonatkozásban is – a felekezeti szempont fokozott jelenlétét igazolja.

1. diagram: III. osztályos tankönyvek Budapesten

2. diagramunk a vidéki fiú-középiskolák III. osztályos tankönyvhasználati adatait ábrázolja nyugat- (14) és kelet-magyarországi (19) bontásban. 14 nyugat-magyarországi fiú-középiskola közül *Balogh Albin* tankönyvének elsősege mellett – meglepően tapasztaltuk – egy intézmény sem választotta a modernebb, számos metodikai újítást is tartalmazó *Ember-Dékány*-féle munkát.

Ezzel szemben Magyarország keleti részén *Domanovszky Sándor* tankönyve iránt volt alacsonyabb az érdeklődés.

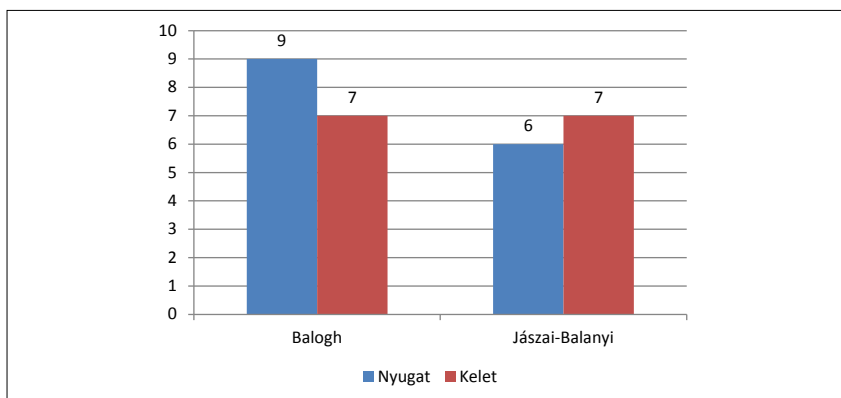
2. diagram: III. osztályos tankönyvek az állami és városi fiú-középis-
kolákban Magyarország nyugati és keleti részén

Nyugat-Magyarországon *Balogh Albin* tankönyvi sikeréhez minden bizonnyal hozzájárult Pannonhalma aurája, de nem elhanyagolható a bencés tanár kapcsolatrendszere sem. Levéltári adatfeltárásunk alapján ismert *Balogh* és *Pongrácz Károly* kaposvári igazgató munkakapcsolata. Korábban *Balogh* tankönyvét éppen *Pongrácz* lektorálta.¹¹³

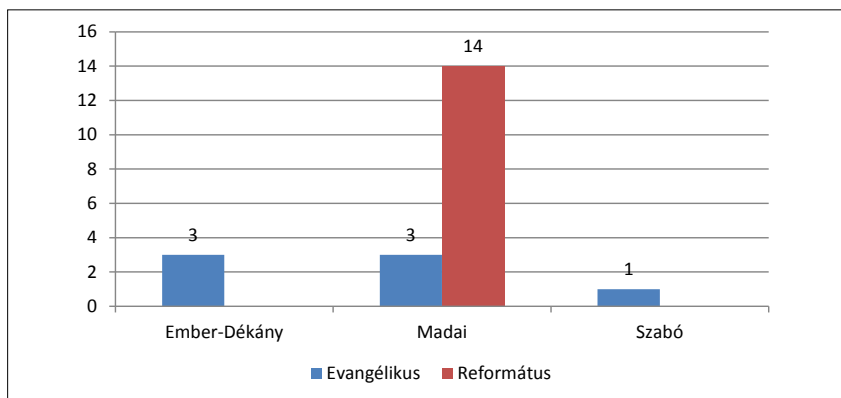
A 3. diagramunk a vidéki római katolikus fiú-középis-
kolák III. osztályos tankönyv iránti keresletét ábrázolja. A római katolikus fiú-középis-
kolák szigorúan ragaszkodtak a felekezethez tartozó tankönyvírókhoz, a bencés *Balogh Albin*hoz vagy a piarista szer-
zőpárhoz, *Jászai Rezső*höz és *Balanyi György*höz. A felekezeten belüli kapcsolatrendszerre, a szerzetesrendek közötti átjárásra utal az a tény – és ezt a katolikus kiadó korabeli levelezései igazolják –, hogy a lehetséges tankönyvszerzők között *Balogh* mellett a klebelsbergi új sorozat megírásakor felmerült *Balanyi* neve is.¹¹⁴

¹¹³ Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény BK 634/II. 5d. Balogh Albinnak írt levelek a Szent István Társulattól. A Szent István Társulat 1913. október 13-i keltezésű levele 12052. sz.

¹¹⁴ Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény BK 634/II. 5d. Balogh Albinnak írt levelek a Szent István Társulattól. 2126. sz./1925.

3. diagram: III. osztályos tankönyvek a római katolikus fiú-középiskolákban Magyarország nyugati és keleti részén

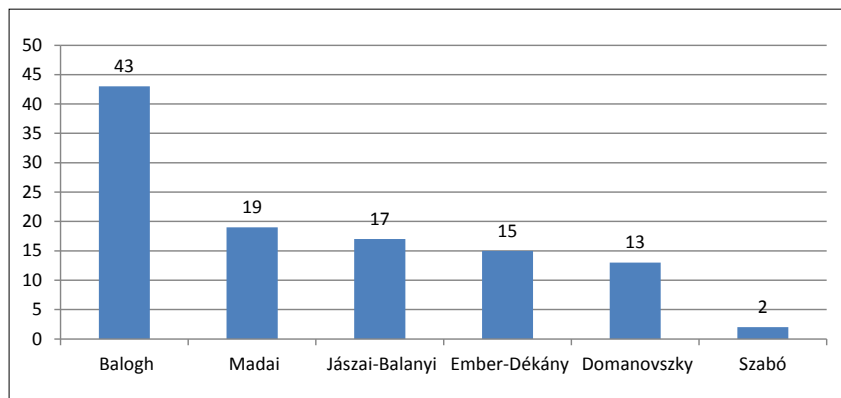

4. diagram: III. osztályos tankönyvek a protestáns fiú-középiskolákban

A protestáns – a református és az evangélikus – iskolák tankönyvválasztását egy diagramon ábrázolva (4. diagram) megállapíthatjuk, hogy míg a reformátusoknál minden intézmény *Madai* III. osztályos tankönyvét választotta, az evangélikusok tankönyvhasználatát meglehetősen nagy pluralitás jellemezte. A *Madai*-féle könyv mellett elsősorban az *Ember-Dékány*-tankönyv iránt volt érdeklődés. Ne felejtjük el, hogy a református

egyetemes konvent a *Madai*-sorozat mellett csupán *Ember István* ókori tankönyvét engedélyezte.

Összességében a 109 magyarországi fiú-középiskola III. osztályos tankönyvhasználatát görcső alá véve megállapíthatjuk, hogy *Balogh Albin* tekinthető a legsikeresebb tankönyvszerzőnek. *Madai Pál*, valamint a *Jászai-Balanyi* szerzőpáros tankönyvének sikere a tankönyvpiacot erősen befolyásoló felekezeti szempontnak tulajdonítható (5. diagram).

5. diagram: III. osztályos tankönyvek a 109 magyarországi fiú-középiskolában

IRODALOM

- A budapesti Ág. H. Evangélikus Gimn. értesítője az 1930/1931. iskolai évről.* Budapest, 1931.
- A budapesti Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet értesítője az 1934/35. tanévről.* Kiadja az intézet igazgatósága. Neuwald Illés utódai könyvnyomda, Budapest, 1935.
- A budapesti M. Kir. Bocskai István Reáliskolai Nevelőintézet IX. értesítője, 1929–30.* Közzéteszi: a budapesti M. Kir. Bocskai István reáliskolai nevelőintézet igazgatósága. Athenaeum rt. könyvnyomdája, [1930].
- A kalocsai Jézus-társasági érseki Gimnázium értesítője az 1930–31. tanévben.* Kalocsa, 1931.
- A kegyes tanítórend vezetése alatt álló szentgyörgyi Róm. Kath. Főgimnázium értesítője az 1910–11. tanévről.* Közli: az igazgatóság. Pozsony, 1911.
- A kőszegi M. Kir. „Hunyadi Mátyás” Reáliskolai Nevelőintézet értesítője. 1931–32. iskolai év.* Kiadja: az intézet igazgatósága. Rónai Frigyes Könyvnyomdája, Kőszeg, 1932.
- A m. kir. Rákóczi Ferenc reáliskolai nevelőintézet értesítője, 1932–33.* Vitéz Tóth Alajos könyvnyomdai műintézete, Sopron, 1933.
- A magyar kegyes tanítórend vezetése alatt álló rózsahegy Róm. Kath. Főgymnasium értesítője az 1910–11. tanév végén.* Közli: az igazgatóság. Nyomatott Komor testvérek könyvnyomdájában, Rózsahegy, 1911.
- A pécsi M. Kir. Zrínyi Miklós Reáliskolai Nevelőintézet értesítője. Közzéteszi: az iskola igazgatósága. 1931–1932. tanév.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részv.-Társ., Pécs, 1932.
- A Rákóczi Ferenc m. kir. reáliskolai nevelőintézet értesítője. 1927–28.* Nyomatott vitéz Tóth Alajos könyvnyomdai műintézetében, Sopron.

- A szegedi M. Kir. Áll. Baross Gábor Reáliskola LXII. értesítője az 1929–30. tanévről. Közzéteszi az igazgatóság. Széchenyi-nyomda, Szeged, 1930.
- A szolnoki M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1910–11. iskolai évről. Közzéteszi: az igazgatóság. Róth Dezső könyvnyomdája, Szolnok, 1911.
- Albert B. Gábor (2006): *Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középiszkolai történelemtankönyvek a Horthy-korszakban.* Pannon Egyetem BTK Neveléstudományi Intézet Pedagógiai Kutatóközpont, Pépa.
- Albisi Barthos Indár – Mezőbándi Csetri Károly – Luttor Ignác (1931): *Középiszkolai tanárok névkönyve.* 1930–1931. A szerkesztők kiadása.
- Árvay Ede (): *A nagykállói M. Kir. Állami Szabolcs vezér Reál-gimnázium XXXIII. értesítője az intézet fennállásának 60-dik évébe az 1929–30. iskolai évről.* Nagykálló.
- Balanyi György (1921): *Egyház és vallás.* In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon.*
- Balanyi György (1942): *Miskolczy István (1881–1937).* In: Balanyi György (szerk.): *Magyar piaristák a XIX. és XX. században.* Szent István Társulat, Budapest.
- Balázsi József (1911): *A kegyes-tanítórend vezetése alatt álló nagybecskereki községi főgimnázium értesítője.* Pleitz Fer. Pál könyvnyomdája, Nagybecskerek.
- Balogh Albin (1921): *Magyarország történelme a középiszkolák IV. osztálya számára.* Szent István Társulat, Budapest.
- Balogh Albin (1926): *Magyarország történelme a gimnázium, reál-gimnázium, reáliskola és leányközépiszkolák III., a leánykollégiumok IV. osztálya számára.* Szent István Társulat, Budapest.
- Balogh Albin (1931): *A pápai Szentbenedekrendi Kath. Szent Mór Reál-gimnázium értesítője az 1930–31. iskolai évről.* Pépa.
- Barthos Kálmán – Koch István – Madai Pál (1931): *Magyarország történelme a középiszkolák VIII. osztálya számára.* Franklin, Budapest.
- Bartos Károly (2002): *Szellemtörténet és történelemtanítás a két világháború között. Történelempedagógiai füzetek.* 11. 2002. 35–61.

- Bayer Róbert (1931): *A mezőkövesdi Királyi Katholikus Szent László Reálgimnázium huszadik értesítője, 1930–31. iskolai év.* Balázs Ferenc könyvnyomdája, Mezőkövesd.
- Bene Kálmán (1932): *A csurgói Ref. Csokonai Vitéz Mihály Reálgimnázium (LXXXVIII.) L. értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Oszeszly M. Viktor könyvnyomda, Csurgó.
- Berentés Lajos (1933): *A békési ref. reálgimnázium értesítője az 1932–33. iskolai évről.* Petőfi Nyomda, Könyv- és Lapkiadó, Békés.
- Berényi Irén (1931): *A győri M. Kir. áll. Tanítónőképző-intézet értesítője az 1930/31. iskolai évről.* Győregyházmegyei Alapnyomdája, Győr.
- Berkes Ottó (1931): *Székesfehérvári tankerület. A csornai prémontrei kanonokrend keszthelyi reálgimnáziumának értesítője az 1930–31. tanévről.* Sujánszky-nyomda, Keszthely.
- Berkesz István (1912): *A temesvári Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője az 1910–1911. tanévről.* XLII. szám. Nyomatott Uhrmann Henrik könyvnyomdájában, Temesvár.
- Bessenyei Lajos (1931): *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának értesítője az 1930–31. iskolai évről.* Debrecen szabad királyi város és a tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, Debrecen.
- Bezdek József (1932): *A székesfehérvári Magy. Kir. Állami Ybl Miklós Reáliskola LXXXVIII. értesítője az 1931–32. tanévről.* Csitáry G. Jenő könyvnyomdája, Székesfehérvár.
- Bihari Ferenc (1929): *A nagykállói M. Kir. Áll. Szabolcsvezér Reálgimnázium XXXII. értesítője az intézet fennállásának 59-ik évében, az 1928/29. iskolai évről.* Bárány József Könyvnyomdája, Nagykálló.
- Bíró Imre (1961): Balanyi György Szegeden. In: *Emlékkönyv Balanyi György születése hetvenötödik évfordulójának ünnepére.* Felajánlják rendtársai, barátai, tisztelői, tanítványai. Budapest, 1961. február 10.
- Bitter Illés (1932): *A ciszterci-rend budapesti Szent Imre-Gimnáziumának XX. értesítője. 1931–32.* Kiadta az intézet igazgatósága, Budapest.

- Bittera Károly (1914): *A pozsonyi M. Kir. Állami Főreáliskola hatvanegyedik az 1913/1914. iskolai évről szóló értesítője*. Eder István könyvnyomdájából, Pozsony.
- Boleszny Antal (1932): *Szegedi tankerület. A kiskunfélegyházi községi katolikus Szent László reálgymnázium értesítője az 1931–32. tanévről. CXIV. évfolyam*. Feuer Könyvnyomda, Kiskunfélegyháza.
- Borián Tibor – Koltai András – Legeza László (2007): *Piaristák*. Mikes Kiadó, Budapest.
- Both Ferenc (1911): *A temesvári kegyestanítórendi főgymnázium értesítője az 1910–11. iskolai évről*. Csanádegyházmegyei Könyvnyomda, Temesvár.
- Bozzay Zoltán (1932): *A budapesti V. kerületi M. Kir. Állami Bolyai Reáliskola értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest.
- Buday Géza (1931): *A makói M. Kir. Állami Csanád vezér Reál-gymnázium és vele kapcsolatos Állami Internátus XXXVI. értesítője. 1930-31. iskolai év*. Gaál László Könyvnyomdája, Makó.
- Buzinkay Géza (2005): *Iskola a lovagvárban. A budai Toldy Ferenc Gimnázium 150 éve*. Kiadta: Toldy Ferenc Gimnázium, Budapest.
- Carlgren, W. (szerk.) (1928): *Report on nationalism in history textbooks. Prepared and compiled by the working committee of special commission on education*. A-B. Magn. Bergvallas Förlag, Stockholm.
- Chobodiczky Alajos (1932): *L'enseignement de l'histoire dans les écoles primaires hongroises. Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*. 17. sz. 579–589.
- Cseh Lajos (1911): *A kegyes-tanítórendeik vezetése alatt álló nagykárolyi róm. kath. főgymnázium értesítője az 1910–1911-ik iskolai évről*. Nyomatott a „Kölcsey-Nyomda” R.-Társaságnál, Nagykároly.
- Csorba György (1932): *A miskolci Református Reálgymnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Ifj. Ludvig és Janovits Könyvnyomda, Miskolc.
- Dabrowski, Jan (1937): *Histó. Tom czwarty ola IV klasy gimnazjów*. Lwów.

- Dárdai Ágnes (2002): *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialog Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Deli Géza (1927): *A szegedi M. Kir. Áll. Baross Gábor Reáliskola LIX. értesítője az 1926–27. tanévről*. Szeged.
- Dingfelder Ede (1932): *A budapesti VII. kerületi Magyar Kir. Állami Szent István Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest.
- Divéky Adorján (1961): Jan Dabrowski 70 éves. *Századok*, 95. évf. I. 168–169.
- Dobosy Elek (1931): *A csurgói M. Kir. Állami Tanítóképző-Intézet értesítője az 1930–31. iskolai évről*. Oszeszly M. Viktor könyvnyomdájából, Csurgó.
- Domanovszky Sándor (1926): *Magyarország története. A középiskolák III. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Domanovszky Sándor (1927): *Az ókor története Kr. u. 180-ig a középiskolák IV. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Domanovszky Sándor (1928): *Világtörténelem a katonacsászárok korától a középkori intézmények virágkoráig. A középiskolák V. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Domanovszky Sándor (1929): *Világtörténelem a középkori intézmények hanyatlásától a felvilágosodás koráig. A középiskolák VI. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Domanovszky Sándor (1930): *Világtörténelem. A francia forradalom kitörésétől napjainkig a középiskolák VII. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Domanovszky Sándor (1931): *Magyarország története. A középiskolák VIII. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Dsida Ottó (1911): *A kaposvári M. kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1910–1911. iskolai évről*. Hagelman Károly könyvnyomdája, Kaposvár.
- Ember István (1929): *Világtörténelem. III. Újkor. A középiskolák VI. osztálya számára*. Athenaeum, Budapest.

- Ember István (1930): *Világtörténelem. IV. Legújabb kor. A középiskolák VII. osztálya számára.* Athenaeum, Budapest.
- Ember István és Dékány István (1926): *A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára.* Athenaeum, Budapest.
- Ember István és Dékány István (1927): *Világtörténelem. I. Ókor. A középiskolák IV. osztálya számára.* Athenaeum, Budapest.
- Ember István és Dékány István (1928): *Világtörténelem. II. Középkor. A középiskolák V. osztálya számára.* Athenaeum, Budapest.
- Erdmann, Karl Dietrich (1987): *Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse and des Comité International des Sciences Historiques.* Vandenhoeck & Rupprecht in Göttingen. 10.
- Erdmann, Karl Dietrich (2005): *Toward a Global Community of Historians. The International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences. 1898–2000.* Berghahn Books. New York – Oxford.
- Erdős Tivadar (1931): *A gyöngyösi állami Koháry István Reálgimnázium értesítője az 1930–1931. iskolai évről.* „Corvin”-Könyvnyomda nyomtatása, Gyöngyös.
- Erődi Kálmán (1932): *A budapesti IV. kerületi Községi Eötvös József-Reáliskola értesítője az 1931/32. iskolaévről.* Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest.
- F. J. dr. (1911): Dr. Jászai Rezső. In: Lóky Béla (1911): *A Debreceni Kegyes-Tanítórendi Róm. Kath. Főgimnázium értesítője az 1910–1911. tanévről.* Debreczen, 9–13.
- Faik Henrik (1932): *A Tolna-Baranya-Somogyi Ág. Hitv. Egyházmegye Bonyhádi Reálgimnáziumának (alapítottatott Sárszentlőrincen 1806, Bonyhádra költözött 1870) értesítője az 1931-32. tanévről.* Bonyhád.
- Faith Mátyás (1912): *A körmöczbányai Magyar Királyi Állami Főreáliskola negyvenkettedik értesítője az 1911–12. iskola évről.* Paxner J. és Biron H. könyvnyomdája, Körmöczbánya.
- Fejér József (1931): *Az egeri Magyar Királyi Állami Dobó István Reáliskola 41. évi értesítője az 1930–1931. iskolai évről.* Nyomatott az Érseki Liceumi Könyvnyomdában, Eger.

- Ferber, Johannes (1932): *Mittelalter und Reformationszeit*. München–Berlin, Arnold Reimann, 1932. (GEI, HDG–III 24 (1,23) 1.).
- Finály Gábor (1932): *A budapesti VI. kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest.
- Firbás Oszkár (1932): *A szegedi M. Kir. áll. Baross Gábor Reáliskola LXXX. jubiláris értesítője az 1931–32. tanévről*. Széchenyi-nyomda, Szeged.
- Firbás Oszkár (1934): *A szegedi M. Kir. Áll. Baross Gábor Reáliskola LXXXIII. tanévi értesítője az 1933–34. tanévről*. Széchenyi-nyomda, Szeged.
- Frank István [1911]: *A Szent László királyról címzett nyitrai R. Kath. Főgimnázium értesítője az 1910/11. tanévről*. Nyomatott Nyitrán, Huszár István könyvnyomdájában, Nyitra.
- Gaál László (1932): *A karcagi református nagykun reálgimnázium értesítője az 1931–1932. iskolai évről*. Kertész József Könyvnyomda, Karcag.
- Gajda Béla (1932): *A budapesti III. ker. Kir. Állami Árpád Reálgimnázium értesítője az 1931–1932. iskolai évről*. „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., Budapest.
- Galgói Rácz Viktor (1932): *A M. Kir. Állami Hunfalvy János Reáliskola XV. évi értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Ifj. Ludvig és Janovits Könyvnyomdája, Miskolc.
- Galloovich János (1911): *A pécsi Állami Főreáliskola értesítője az 1910–1911. tanévről*. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részv.-Társ., Pécs.
- Garzó Béla (1932): *A kecskeméti Református Gróf Tisza István kollégium reálgimnáziumának értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság, Kecskemét.
- Gáspár Pál (1932): *A budapesti II. ker. érseki Kath. Reálgimnázium és a vele kapcsolatos Rákóczi-kollégium értesítője az 1931–32. évről*. Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest.
- Gáspárics Lajos [1931]: *A kecskeméti M. Kir. Állami Katona József Reáliskola 1930–31. tanévi értesítője*. Petőfi-nyomda, Kecskemét.

- Glatz Ferenc (1988): Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban (Domanovszky Sándor: József nádor iratai). In: Glatz Ferenc: *Történetírás korszakváltásban*. Gondolat, Budapest. 226–256.
- Glatz Ferenc (1989): Történészképzés az Eötvös Kollégiumban. In: *Tanulmányok az Eötvös Kollégium történetéből*. Eötvös József Kollégium, Budapest. 41–50.
- Goldberger Salamon (1932): *A pesti Izraelita Hitközség Reálgimnáziumának értesítője az 1931–1932. iskolaévről*. Tizenharmadik esztendő. Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest.
- Gombos Antal (é. n.): *A veszprémi Kegyestanítórendi Róm. Kat. Gimnázium értesítője*. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém.
- Gőzsy Zoltán – Dévényi Anna (2011): *A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai egyetemi jegyzet a Történetírói irányzatok és hatásuk a történelemtanításra című kurzushoz*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, Pécs. URL: http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/tort_tan_valt/index.html
- Habán Mihály (1913): *A lipótszentmiklósi magyar királyi állami Főgimnázium első évi értesítője az 1912–13. iskolai évről*. Steier Izidor könyvnyomdája, Liptószentmiklós.
- Halász László (1933): *A Mátyásföldi Egyesületi Corvin Mátyás Reálgimnázium értesítője az 1932-33. iskolai évről*. Mátyásföld.
- Haszler Károly (1932): *A budapesti IX. kerületi M. Kir. Állami Fáy András Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest.
- Horváth György (1912): *Értesítő a Kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló nagykanizsai katolikus főgimnáziumról az 1911–1912. tanévben*. Gutenberg Könyvnyomda, Nagykanizsa.
- Horváth Viktor (1927): *A pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézeti Gróf Széchenyi István Gyakorló-Reálgimnázium 1926–27. tanévi értesítője*. Nyomatott Taizs József könyvnyomdájában, Pécs.
- Horváth Viktor (1928): *A pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézeti Gróf Széchenyi István Gya-*

- korló Reáliskola 1927–28. tanévi értesítője. Haladás Nyomdarészvénytársaság, Pécs.
- Horváth Viktor (1932): *A pécsi Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőintézeti gróf Széchenyi István Gyakorló Reáliskola 1931–32. tanévi értesítője*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs.
- Illyefalvi I. Lajos (szerk.) (1934): *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. XXII. évfolyam*. Budapest székesfőváros statisztikai hivatala, Budapest.
- Jaeger Imre (1932): *A szentesi M. Kir. Állami Horváth Mihály Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Kultúra Bérelt könyvnyomda, Szentes.
- Jászsai Rezső – Balanyi György (1926): *Magyarország története a középiskolák III. osztálya számára*. Lampel, Budapest.
- Jászsai Rezső – Balanyi György (1931): *Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára*. Lampel, Budapest.
- Jászsai Rezső – Balanyi György (1926): *Magyarország története a középiskolák III. osztálya számára*. Lampel, Budapest.
- Jászsai Rezső – Balanyi György (1931): *Magyarország története a középiskolák VIII. osztálya számára*. Lampel, Budapest.
- Józsy Ferenc (1931): *A Jászberényi Magyar Királyi Állami József nádor Reálgimnázium értesítője az 1930–1931. iskolai évről*. Kovács és Baranyi Könyvnyomdája, Jászberény.
- Kalkbrenner Antal (1932): *A budapesti X. ker. tisztviselőtelepi Magy. Kir. Állami Széchenyi István Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest.
- Kalocsai Jézus-társasági érseki gimnázium értesítője az 1930–31. tanévben. Nyomatott Árpád Rt. könyvnyomdájában, Kalocsa, 1931.
- Kapossy Endre (1931): *A ciszterci rend Székesfehérvári Szent István Reálgimnáziumának CXVIII. értesítője az 1930–31. iskolai évről*. Nyomatott Debreceni István könyvnyomdájában, Székesfehérvár.
- Katona András (2010a): *Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából*. 4. A Horthy-korszak történelemtanítása (1920–1944). *Történelemtanítás – Történelem-*

- szakmódszertani portál*. URL:<http://www.tortenelemtanitas.hu/2010/02/kepek-es-arckepek-a-magyarorszagitortenelemtanitas-multjabol/> (letöltés: 2011. június 13.)
- Katona András (2010b): *Tantárgytörténet: a neveléstörténet mostohagyermeké. Történelemtanítás-online történelemdidaktikai folyóirat*. (XLV.) Új folyam I.1. (próba)szám 2010. február. <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/02/katona-andras-tantargytortenet-a-nevelestortenetmostohagyermeké/> (letöltés: 2013. január 31.)
- Katona András (2011): *A magyar történelemtanítás arcképcsarnoka*. Ember István (1885–1946). *Történelemtanítás-Történelem-szakmódszertani portál*. <http://www.tortenelemtanitas.hu/2010/01/ember-istvan-1885%E2%80%931946/>. (Letöltés ideje: 2013. május 28.)
- Katona András: Balanyi György (1886–1963). <http://www.tortenelemtanitas.hu/2010/01/balanyi-gyorgy-1886%E2%80%931963/>
- Katona András: *Jászai (Jakubik) Rezső (1871–1952)*. <http://www.tortenelemtanitas.hu/2010/01/jaszai-jakubik-rezso-1871%E2%80%931952/>
- Kaufmann György (1927): *A szegedi M. Kir. Állami Klauzál Gábor Reálgymnázium huszonkilencedik értesítője*. Szeged.
- Keller János (1911): *A máramarosszigeti Kir. Kath. Főgimnázium értesítője az 1910–11. tanévről*. Berger Miksa könyvnyomdája, Máramarossziget.
- Kisparti János (1932): *A magyar kegyestanítórend budapesti gimnáziumának értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest.
- Kiss Albin (1932): *A ciszterci rend pécsi Nagy Lajos-reálgymnáziumának értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Nyomatott Taizs József könyvnyomdájában, Pécs.
- Kiss Lajos (1916): *Magyarország története a mohácsi vésztől a legújabb időkig a középiskolák IV. osztálya számára: Magyarország és Ausztria mostani állapotának ismertetésével*. Sárospataki Irodalmi Kör, Sárospatak.
- Koczogh András (1940): Dr. Marczinkó Ferenc. In: *A Budapesti II. kerületi Magyar Kir. Állami Toldy Ferenc Gimnázium év-*

- könyve az 1939/40. iskolai évről. Az iskola fennállásának 85-ik évében. Budapest. 8–14.
- Kocsis Lénárd (1931): *Értesítő a pannonhalmi Szent Benedek-rend Győri katolikus Czuczor Gergely Gimnáziumáról az 1930/31. iskolai év végén.* Győregyházmegyei Alap nyomdája, Győr.
- Kontraszty Dezső – Tihanyi Béla (1927): *Egyetemes történelem. I. Az ókor története. Gimn., reálgimn és reálisk. IV. osztálya számára.* Franklin, Budapest.
- Kontraszty Dezső – Tihanyi Béla (1928): *Egyetemes történelem. II. rész. Gimn., reálgimn. és reálisk. V. osztálya számára.* Franklin, Budapest.
- Kontraszty Dezső – Tihanyi Béla (1929): *Egyetemes történelem. III. rész. Gimn., reálgimn. és reálisk. VI. osztálya számára.* Franklin, Budapest.
- Kontraszty Dezső – Tihanyi Béla (1930): *Egyetemes történelem. IV. rész. A francia forradalom és a legújabb kor története.* Franklin, Budapest.
- Korber Ernő Károly (1929): *A szegedi M. Kir. Állami Klauzál Gábor Reálgimnázium harmincegyedik értesítője.* Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaság, Szeged.
- Korpás Ferenc (1932): *A budapesti I. ker. M. Kir. Állami Verbőczy István Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Kiadta az iskola igazgatósága, Bethlen Gábor Irod. és Nyomdai Rt., Budapest.
- Kovács Lajos (1932): *A nagykőrösi Református Arany János Gimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Dajka Lajos villanyerőre berendezett könyvnyomdája, Nagykőrös.
- Kovács Arisztid (1932): *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend Kőszegi Ferenc József Kat. Gimnáziumának értesítője az intézet fennállásának 255-ik évében az 1931–32. iskolai évről.* Rónai Frigyes könyvnyomdája, Kőszeg.
- Köblös Samu (1931): *A Hajdúböszörményi Ref. Bocskay-Gimnázium értesítője az 1930–31. tanévről.* Nyomda Részvénytársaság, Hajdúböszörmény.
- Kőrösy György (1912): *A dési M. Kir. Állami Főgimnázium XV. évi értesítője, 1911–12.* Nyomatott Horgos és Medgyes könyvnyomdájában, Dész.

- Kristóf József (1932): *A kiskunhalasi Ref. Szilády-Reálgimnázium értesítője az 1931–32. tanévről*. Helyi Értesítő Lapvállalat nyomda, Kiskunhalas.
- Krompaszky Miksa (1932): *A budapesti V. ker. M. Kir. Állami Berzsényi Dániel Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Kiadja az V. kerületi Áll. Berzsényi Dániel Reálgimnázium igazgatósága, Budapest.
- Kürti Menyhért (1932): *A ciszterci rend egri Szent Bernát – Gimnáziumának értesítője az 1931–1932. iskolai évről*. Nyomatott az Érseki Liceumi könyvnyomdában, Eger.
- Lauringer Ernő (1931): *A soproni áll. Széchenyi István Reálgimnázium 56. sz. értesítője az 1930/31. iskolai évről*. Vitéz Tóth Alajos könyvnyomdai műintézete, Sopron.
- Lengyel Miklós (1932): *A budapesti VIII. kerületi Magyar Királyi Állami Zrínyi Miklós Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Bethlen Gábor Irod. és Nyomda Rt., Budapest.
- Lenkei Lehel (1932): *A budapesti VIII. kerületi Községi Vörösmarty Mihály Reáliskola értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Budapest székesfőváros házinyomdája, Budapest.
- Lenner Emil (1911): *A győri M. Kir. Állami Főreáliskola harmincnegyedik évi értesítője az 1910–1911. tanévről*. Nitsmann József könyvnyomdája, Győr.
- Lóky Béla (1911): *A Debreczeni Kegyes-Tanítórendi Róm. Kath. Főgimnázium értesítője az 1910–1911. tanévről*. Debreczeni Ujság nyomdája, Debrecen.
- Lukács Béla (1931): *A nyíregyházi M. Kir. Állami Tanítóképző-intézet IX. értesítője az 1930–31. (XVII.) iskolai évről*. Nyomatott Jóba Elek könyvnyomdájában, Nyíregyháza.
- Lukáts József (1931): *A Debreceni Kegyestanítórendi Róm. Kath. Calasanzzi Szt. József Reálgimnázium értesítője az 1930–31. tanévről*. Nyomta a Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó R.-T., Debrecen.
- Lukáts József (1932): *A tatai kegyestanítórendi gróf Eszterházy Miklós Reálgimnázium értesítője az 1931–32. tanévről*. Nyomta a Turul Irodalmi és Nyomdavállalat, Tata.
- Madai Pál (1926): *Magyarország történelme a gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára*. Franklin, Budapest.

- Madai Pál (1927): *Világtörténet. I. Ókor a középiskolák IV. osztálya számára.* Franklin, Budapest.
- Madai Pál (1928): *Világtörténet. II. Középkor a középiskolák V. osztálya számára.* Franklin, Budapest.
- Madai Pál – Ványi Ferenc (1929): *Világtörténet. III. Újkor a középiskolák VI. osztálya számára.* Franklin, Budapest.
- Madai Pál – Koch István – Németh József (1930): *Világtörténet. IV. A legújabb kor története a középiskolák VII. osztálya számára.* Franklin, Budapest.
- Magas Mihály (1932): *A nagykanizsai kegyesrendi Róm. Kat. Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Gutenberg és Délzalai Nyomda, Nagykanizsa.
- Magyar József (1927): *A makói M. Kir. Állami Csanád vezér Reálgimnázium és a vele kapcsolatos állami internátus XXXII. értesítője.* Makó.
- Magyar Statisztikai Évkönyv.* Új folyam. XLI. 1933. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat könyvnyomdája, Budapest, 1934.
- Magyar Statisztikai Évkönyv.* Új Folyam. XLII. 1934. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat könyvnyomdája, Budapest, 1935.
- Manaresi, Alfonso (1936?): *Storia moderna per i licei classici, scientifici e gli istituti magistrali.* Milano, Trevisini.
- Marczell Ágoston – Szolomájer Tasziló (1927): *Egyetemes történelem. I. rész a gimn., reálgimn. és reálisk. IV. osztálya számára.* Szent István-Társulat, Budapest.
- Marczell Ágoston – Szolomájer Tasziló (1928): *Egyetemes történelem. II. rész a gimn., reálgimn. és reálisk. V. osztálya számára.* Szent István-Társulat, Budapest.
- Marczell Ágoston – Szolomájer Tasziló (1929): *Egyetemes történelem. III. rész a gimn., reálgimn. és reálisk. VI. osztálya számára.* Szent István-Társulat, Budapest.
- Marczell Ágoston – Szolomájer Tasziló (1930): *Egyetemes történelem. IV. rész a gimn., reálgimn. és reálisk. VII. osztálya számára.* Szent István-Társulat, Budapest.

- Marczinkó Ferenc (1932): *A budapesti II. kerületi M. Kir. Állami Toldy Ferenc Reáliskola értesítője az 1931/32. iskolai évről.* Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest Székesfőváros házyomdája, Budapest.
- Márk Imre (1931): *A Hajdúnánási Református Reálgimnázium értesítője az 1930–31. iskolai évről.* Katona Ferenc könyvnyomda, Hajdúnánás.
- Markó László (főszerk.) (2002): *Új Magyar Életrajzi Lexikon.* IV. 2002.
- Mathiasz Artur (1932): *A szentgotthárdi Magyar Királyi Állami Reálgimnázium értesítője az 1931–32. évről.* Készült Németh Vilmos könyvnyomdájában, Szentgotthárd.
- Mátrai János (1932): *Győri tankerület. A magyar kegyes-tanítórend magyaróvári reálgimnáziumának értesítője az 1931–32. tanévről.* A Mosonvármegye könyvnyomdája, Magyaróvár.
- Mattyasóvszky Kasszián (1931): *Az Esztergomi szentbenedekrendi katolikus Szent István-gimnázium értesítője az 1930–31. iskolai évről.* Nyomatott Laiszky János könyvnyomdájában, Esztergom.
- Mattyasóvszky Kasszián (1932): *A pannonhalmi Szent Benedek-rend budapesti katolikus Szent Benedek Reálgimnáziumának értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Kiadja az intézet igazgatósága, Budapest.
- Mészáros István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996–1948. Általánosan képző középiskolák.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészáros István (1998): *A Szent István Társulat százötven éve, 1848–1998.* Budapest.
- Mezey Sándor (1932): *A Mezőtúri Ref. Gimnázium értesítője az 1931/32. iskolai évről.* Török Nyomda és Könyvkiadóvállalat, Mezőtúr.
- Mika Sándor – Marczinkó Ferenc (1927): *Világtörténelem. 1. kötet. Középiskolák IV. osztálya számára.* Lampel, Budapest.
- Mika Sándor – Marczinkó Ferenc (1928): *Világtörténelem. 2. kötet. Középiskolák V. osztálya számára.* Lampel, Budapest.
- Mika Sándor – Marczinkó Ferenc (1929): *Világtörténelem. 3. kötet. Középiskolák VI. osztálya számára.* Lampel, Budapest.

- Mika Sándor – Marczinkó Ferenc (1930): *Világtörténelem. 4. kötet. Középiskolák VII. osztálya számára.* Lampel, Budapest.
- Mikola Sándor (1931): *A budapesti Ág. H. Evangélikus Gimnázium értesítője az 1930/1931. iskolai évről.* Nyomatott ifj. Kellner Ernő könyvnyomdájában, Budapest.
- Miskolczy István (1929): *Egyetemes történelem a tanító- s tanítónőképző intézetek számára. Az új tanterv alapján. I. kötet: az első osztályok számára.* Szent István Társulat, Budapest.
- Miskolczy István (1931): *A magyar nemzet történelme a tanító- és tanítónőképző intézetek IV. osztálya számára.* Szent István Társulat, Budapest.
- Miskolczy István – Szolomájer Tasziló (1931): *Magyarország története a fiúközépiskolák VIII. osztálya számára.* Szent István Társulat, Budapest.
- Nábrádi Mihály (szerk.) (1973): *A debreceni Fazekas Mihály Gimnázium (volt főreáliskola) értesítője az 1972/73-as centenáriumi tanévről.* Tankönyvkiadó, Budapest. 106–109. A Madai Pál életét és munkásságát bemutató rövid fejezet szerzője Halász Imre h. igazgató.
- Nagy Miklós (1931): *A szeghalmi Ref. Péter András Reálgymnázium értesítője az 1930/31. tanévről. V. évfolyam.* Kongorácz János könyvnyomda, Törökszentmiklós.
- Nagy Pál (1932): *A budapesti II. kerületi Magyar Kir. Állami Mátyás király Reálgymnázium tizenharmadik évi értesítője az 1931–1932. iskolai évről.* Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest.
- Nagy Péter Tibor (1992): *A magyar oktatás második államosítása.* Educatio.
- Nagy Sándor, D. (1931): *A Hódmezővásárhelyi Református Gimnázium 1930–1931. tanévi értesítője.* Erdei Sándor könyvnyomda.
- Neuhauser Frigyes (1931): *Debreceni tankerület. A Sátoraljaújhelyi Kegyes-Tanítórendi Róm. Kath. Reálgymnázium értesítője az 1930–31. iskolai évről.* Zemplénnvármegyei Keresztény Sajtóvállalat könyvnyomdája, Sátoraljaújhely.
- Nemes Endre (1911): *Az erdélyi róm. kath. státus kegyesrendiek vezetése alatt álló kolozsvári főgimnáziumának értesi-*

- tője az 1910–1911. tanévről. Nyomatott Stief Jenő és Társa könyvnyomdájában, Kolozsvár.
- Németh József (1931): *A gyulai Róm. Kath. Reálgimnázium értesítője az 1930–31. tanévről.* Dobay János könyvnyomdája, Gyula.
- Németh Sámuel (1931): *A dunántúli Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület Soproni Líceumának (reálgimnáziumának) értesítője az 1930/31. iskolai évről.* Székely és Társa könyvnyomda, Sopron.
- Néveri János (1932): *A nyíregyházi Kir. Katholikus Gimnázium tizenegyedik értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Merkur könyvnyomda, Nyíregyháza.
- Nyilassy Károly (1911): *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló Sátoraljaújhelyi Róm. Kath. Főgimnázium értesítője az 1910–1911-ik tanévről.* A „Zemplén” Könyvnyomtató Intézetéből, Sátoraljaújhely.
- Obermüller Ferenc (1931): *Az esztergomi államilag segélyezett községi Szent Imre Reáliskola értesítője az intézet fennállásának 74-ik évéről. 1930–31.* A „Hunnia” Könyvnyomdával kapcsolat nyomása, Esztergom.
- Oravetz Ödön (1931): *A Bányai Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület Aszódi Petőfi Reálgimnáziumának értesítője az 1930–31. tanévről.* Kiadja az aszódi ág. hitv. ev. Petőfi-reálgimnázium, Nyomatott Vas József Petőfi-nyomdájában, Aszód.
- Orbán János (1932): *Budapestvidéki tankerület. A magyar kegyes-tanítórend kecskeméti Róm. Kath. Gimnáziumának értesítője az 1931–1932. iskolaévről.* Nyomatott a Hungária-nyomda és Lapkiadó Vállalatnál, Kecskemét.
- Péchy Aladár (1918): *A miskolci M. Kir. Áll. Főreáliskola első értesítője az 1917–18-ik iskolaévről.* Nyomatott a László Könyvnyomda Részvénytársaságnál, Miskolc.
- Péchy Aladár (1932): *A budapesti VI. kerületi M. Királyi Állami Kemény Zsigmond Reáliskola értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest.
- Perepatis István (1917): *A szombathelyi M. Kir. Állami Főreáliskola ötödik értesítője. 1916–17. tanév.* Egyházmegyei Könyvnyomda, Szombathely.

- Perepatits István (1932): *A szombathelyi M. Kir. Áll. Faludi Ferenc-Reáliskola értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Dunántúli Nyomdavállalat R. T., Szombathely.
- Péterffy Béla (1912): *A petrozsényi M. Kir. Állami Főgimnázium tizennyolcadik értesítője az 1911/12. iskolai évről.* Muntyán Tivadar könyvnyomdája, Petrozsény.
- Péterffy Béla (1932): *A zalaegerszegi M. Kir. Állami Deák Ferenc Reálgimnázium XXXVI. értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Zrínyi-Nyomda R.-T., Zalaegerszeg.
- Pintér Elek [1911]: *A magyarországi kegyes-tanítórend tatai főgimnáziumának értesítője az 1910–1911. tanévről.* Nyomatott Engländer és társa nyomdai műintézetében, Tata.
- Pongrácz Alajos (1931): *A budapesti II. ker. Kir. Egyetemi Katholikus Reálgimnázium értesítője. 1930–1931.* Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest.
- Pongrácz József – Fejes Zsigmond (1931): *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai főiskolájának értesítője az 1930–31. iskolai évről.* Nyomatott a főiskolai könyvnyomdában, Pápa.
- Pongrácz Károly (1911): *A gyergyószentmiklósi M. Kir. Állami Főgimnázium harmadik értesítője az 1910–1911. iskolai évről.* Nyom. Sándory Mihály Könyvnyomdájában, Gyergyószentmiklós.
- Pongrácz Károly (1932): *Székesfehérvári tankerület. A kaposvári Magy. Kir. Állami Somssich Pál Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Uj-Somogy Nyomda- és Lapkiadó Részvénytársaság, Kaposvár.
- Putnoky Miklós (1912): *A lugosi M. Kir. Állami Főgimnázium XX. évi értesítője. 1911–12. iskolai év.* Nyomatott Virányi János könyvnyomdájában, Lugos.
- Rákóczy Géza (1912): *A fehértemplomi M. Kir. Állami Főgimnázium XXXVII. értesítője az 1911–1912. iskolai évről.* Kuhn Péter könyvnyomdája, Fehértemplom.
- Raskó Kálmán (1932): *A szarvasi ág. hitv. evang. Vajda Péter Gimnázium értesítője az 1931–32. tanévről.* Nyomatott Müller Károlyné könyvnyomdájában, Szarvas.
- Rauchbauer József (1912): *A selmecbányai Királyi Katholikus Főgimnázium értesítője az 1911–1912-iki tanévről.* Joerges Ágost özvegye és fia könyvnyomdája, Selmecbánya.

- Ravasz Árpád (1931): *A budapesti Református Gimnázium értesítője az 1930–31. iskolai évről*. Bethlen Gábor Irod. és Nyomdai Rt., Budapest.
- Rébay Magdolna (2011): *Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig. Kitekintéssel az illetékes egyházmegegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület oktatási politikájára*. Csokonay Könyvkiadó, Debrecen.
- Rédai János (1933): *A kispesti M. Kir. Állami Deák Ferenc Reál-gimnázium XIV. évi értesítője az 1932–33. iskolai évről*. Kiadta az iskola igazgatósága. Fischhof Henrik könyvnyomdája, Kispeszt.
- Rell Lajos (1932): *A Békéscsabai Ág. H. Ev. Rudolf Reál-gimnázium LXVI. értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Corvina-nyomda, Békéscsaba.
- Resch Aurél (1926): *A szekszárdi M. Kir. Áll. Garay János Reál-gimnázium értesítője az 1925–26. tanévről*. Molnár-féle nyomdai műintézet r.-t., Szekszárd.
- Resch Aurél (1932): *A kispesti M. Kir. Állami Deák Ferenc Reál-gimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Kiadta az iskola igazgatósága, Fischhof Henrik könyvnyomdája, Kispeszt.
- Róder Pál (1932): *A szekszárdi M. Kir. Áll. Garay János Reál-gimnázium XXXVI. évi értesítője az 1931–32. tanévről*. Molnár-féle Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Szekszárd.
- Rónai Sándor (1931): *A kiskunfélegyházi M. Kir. Állami Tanítóképző-intézet értesítője az 1930/31. iskolai évről*. (60. tanév.) Feuer Könyvnyomda, Kiskunfélegyháza.
- Sabján János (1928): *A sümegi M. Kir. Áll. Kisfaludy Sándor Reáliskola LXXI. értesítője*. Nyomatott Horvát Gábor könyvnyomdájában, Sümeg.
- Sabján János (1929): *A sümegi M. Kir. Áll. Kisfaludy Sándor Reáliskola LXXII. értesítője*. Kisfaludy-Nyomda, László és Sarlai, Sümeg.
- Sabján János (1931): *A sümegi M. Kir. Áll. Kisfaludy Sándor Reáliskola LXXIV. értesítője*. Nyomatott Sarlai Jenő könyvnyomdájában, Sümeg.
- Schandl Miklós [1911]: *A Kegyes-tanítórendiek váci főgimnáziumának értesítője az 1910–1911. iskolai évről*. Dercsenyi Dezső vállalata Pestvidéki Nyomda, Vác.

- Schürger Ferenc (1912): *A beregszászi M. Kir. Állami Főgimnázium XXII-ik évi értesítője, 1911–1912. „Haladás”* Nyomda, Beregszász.
- Schwartz Kálmán (1912): *Az erzsébetvárosi Magyar Kir. Állami Főgimnázium és a vele kapcsolatos XXI. évi értesítője az 1911–1912. iskolai évről.* Loydl H. könyvnyomdája, Erzsébetváros.
- Sebes Gyula (1929): *A makói M. Kir. Állami Csanád vezér Reál-gimnázium és a vele kapcsolatos állami internátus XXXIV. értesítője.* Gaál László könyvnyomdája, Makó.
- Sebes Gyula (1932): *A budapesti X. kerületi Magy. Kir. Állami Szent László Reál-gimnázium értesítője az 1931–32-iki tanévről.* Kiadja az iskola igazgatósága, Budapest.
- Sebess Gyula (1930): *A makói M. Kir. Állami Csanád vezér Reál-gimnázium és a vele kapcsolatos állami internátus XXXV. értesítője.* Gaál László könyvnyomdája, Makó.
- Simon Ignác (1931): *A Jászapáti Királyi Katholikus „Gróf Széchenyi István” Reál-gimnázium tizenkilencedik értesítője, 1930–1931. tanév.* Adria Könyvnyomda nyomása, Jászapáti.
- Simon Miklós [1931]: *A Győri M. Kir. Állami Révai Miklós Reáliskola LVIII. értesítője az 1930/31. iskolaévről.*
- Simonides István (1911): *A trencsényi királyi kath. főgimnázium értesítője az 1910–1911. tanévről.* Nyomatott Sándor Ferencnél, Trencsén.
- Somogyi József (1932): *A szegedi M. Kir. Állami Klauzál Gábor Reál-gimnázium harmincnegyedik értesítője.* Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaság, Szeged.
- Sragl Arthur (1932): *A pesterzsébeti M. Kir. Állami Kossuth Lajos Reál-gimnázium értesítője az 1931–1932. iskolai évről.* Pesterzsébet.
- Stagl Arthur (1927): *A sümegi M. Kir. Áll. Kisfaludy Sándor Reáliskola LXX. értesítője.* Nyomatott Horvát Gábor könyvnyomdájában, Sümeg.
- Stagl Arthur (1932): *A pesterzsébeti M. Kir. Állami Kossuth Lajos Reál-gimnázium értesítője az 1931–1932. iskolai évről.* Kiadta az iskola igazgatósága, „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., Pesterzsébet.
- Staud János (1932): *A budapesti M. Kir. Középiskolai Tanárkép-*

- zö Intézet Gyakorló Középiskolájának értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Kiadta az iskola igazgatósága, Sárkány-Nyomda R.-T., Budapest.
- Steiner Miklós [1932]: *A csornai premontrei kanonokrendi Szent Norbert-Gimnázium 1931–32. évi értesítője.* Martineum Könyvnyomda Rt., Szombathely.
- Stuhlmann Patrik (1931): *A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Reálgimnáziumának, Szent Norbert Nevelőintézetének és teológiai iskolájának értesítője az 1930–1931. iskolai évről.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Szabó Dezső (1926): *Magyarország története a gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára.* Franklin, Budapest.
- Szabó Lajos (1931): *A salgótarjáni Chorin Ferenc Relgimnázium értesítője az 1930/31. tanévről.* Salgótarján.
- Szakál Ádám: *A magyar piaristák a tanácsköztársaság idején.* In: Forgó András (szerk.) (2010): *A piarista rend Magyarországon.* Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest. 185–200.
- Szebenyi Péter (1994): *Fejezetek a tankönyvjárvághagyás történetéből.* *Educatio.* 1994/IV. 599–622.
- Székely János (1932): *A gyönki református reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Engel-nyomda, Gyöngyös.
- Székesfehérvári tankerület. *A Pécsi Pius-Alapítványi Jézus-Társasági Kat. gimnázium értesítője az 1931/32. iskolai évről.* Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs, 1932.
- Szentimrei István (1912): *A nagyszebeni M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1911–1912. iskolaévről.* Roth Frigyes, ezelőtt Reissenberger Adolf könyvnyomdája, Nagyszeben.
- Szépréthy Béla (1916): *A brassói Magy. Kir. Állami Főreáliskola harmincegyedik évi értesítője.* Az 1915–1916. tanév. Nyomatott Herz könyvnyomdájában, Brassó.
- Sziklai Jenő (1932): *A pannonthalmi Szent Benedek-rend soproni Sz. Asztrik Kath. Gimnáziumának értesítője az 1931/32. isk. évről.* Nyomatott Székely és Társa könyvnyomdájában, Sopron.
- Szilvássy János (1931): *A hatvani M. Kir. Állami Reáliskola ér-*

- tesítője. 1930–31. iskolai év. (IV. évfolyam.) Nyomatott Hoffmann M. L. könyvnyomdájában, Hatvan.
- Szinger Kornél (1911): *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló szegedi városi főgimnázium értesítője*. Engel Lajos könyvsajtója, Szeged.
- Szomolányi József (1932): *A magyar kegyestanítórend váci gimnáziumának értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Kiadta az iskola igazgatósága, Pestvidéki Nyomda, Vác.
- Szőnyi Sándor (1931): *A Ceglédi M. Kir. Állami Kossuth Reálgimnázium értesítője az 1930–31. évről*. Sárík Gyula és Géza könyvnyomdaműintézete, Cegléd.
- Tabódy Ida (1931): *A cinkotai M. Kir. Állami tanítónőképző-intézet értesítője az 1930–1931. évről*. Kiadja az intézet igazgatósága, Cinkota.
- Takács József (1912): *A Kegyes-Tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgimnázium értesítője az 1911–1912. tanévről*. Nyomatott az Egyházmegyei Könyvnyomdában, Veszprém.
- Tihanyi Béla (1932): *A szegedi Kegyesrendi Városi Róm. Kath. Dugonics András Gimnázium értesítője*. Juhász István könyvnyomdája, Szeged.
- Tihanyi Béla – Kontraszty Dezső (1928): *Egyetemes történelem. 2. rész. Középkor. Gimn., reálgimn., és reálisk. V. osztálya számára*. Franklin, Budapest.
- Tordai Ányos (1932): *A ciszterci rend bajai III. Béla-Reálgimnáziumának ötvenharmadik – alapítása óta 117. – értesítője az 1931–1932. iskolai évről*. Nyomtatta Kollár A. könyvnyomdája, Baja.
- Tóth György [1911]: *A Kegyes-tanítórend kecskeméti főgimnáziumának értesítője az 1910–1911-es tanévről*. Az első kecskeméti Hirlapkiadó-Nyomdarészvénytársaság könyvnyomdájában, Kecskemét.
- Tóth József (1932): *A kisvárdai M. Kir. Áll. Bessenyei György Reálgimnázium és a vele kapcsolatos állami internátus huszonegyedik évi értesítője az 1931–32. isk. évről*. Berger Ignác és Társa, Kisvárd.
- Tóth Sándor (1911): *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló*

- lévai róm. kath. főgimnázium értesítője az 1910–1911. iskolai évről.* Nyitrai és Társa Rt. nyomása, Léva.
- Ujváry Gábor (2014): *„Egy európai formátumú államférfi”. Klebelsberg Kuno (1875–1932).* Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat. Pécs–Budapest
- Unger Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása a középiskolai történelemtankönyveinkben.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Unger Mátyás (1979): *A történelmi tudat alakulása a középiskolai történelemtankönyveinkben.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Úr Márton (1932): *A csongrádi M. Kir. Állami Szent Imre Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Szilber J. Antal Könyvnyomdája, Csongrád.
- Vadai Ferenc (1931): *A kisújszállási református Horthy-Reálgimnázium értesítője az 1930–31-ik iskolai évről. LV. évfolyam.* Csapp János könyvnyomda, Kisújszállás.
- Vasady Béla – Elekes Imre (1931): *A Sárospataki Ref. Főiskola theol. akadémiai és gimnáziumi értesítője az 1930–31-ik iskolai évről. LXXV. évfolyam.* Ref. Főiskolai Könyvnyomda, Sárospatak.
- Vág Sándor (1931): *A debreceni Zsidó Reálgimnázium értesítője az 1930–31. iskolai évről. X. évfolyam.* Debrecen.
- Vér Vencel (1932): *A Dombóvári Kir. Kath. Esterházy Miklós nádor reálgimnázium XIX. értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Nyomatott a Dombóvári Könyvnyomdában, Dombóvár.
- Veszprémi Vilmos (1912): *Kiss Lajos (1849–1912).* In: Homor István (szerk.): *A Szegedi Magy. Kir. Állami Főreáliskola XLIV. értesítője.* Nyomatott a „Dél Magyarország” Hírlap- és nyomda-vállalat nyomdájában, Szeged.
- Vöröss Sándor (1932): *A kunszentmiklósi református Baksay Sándor Reálgimnázium értesítője az 1931–32-ik iskolai évről.* Schwarz Lipót könyvnyomda, Kunszentmiklós.
- Vucskits Jenő (1932): *A miskolci Kir. Kath. Fráter György Gimnázium értesítője, 1931–32. Ifj. Ludvig és Janovits könyvnyomdája, Miskolc.*
- Wallner Ignác (1911). *A soproni Magy. Kir. Állami Főreáliskola harminchatodik értesítője az 1910–1911-ik iskolai évről.* Röttig Gusztáv és fia könyv- és nyomda, Sopron.

- Wágner Aurél [1931]: *A rákospalotai Wágner Manó nyilvános Reálgimnázium értesítője az 1930-1931-i tanévről*. Athenaeum.
- Weiss J. Richárd, P. (1932): *A Szűz Máriáról nevezett Szt. Ferenc-rend esztergomi Szent Antal reálgimnáziumának értesítője az 1931–32. isk. évről*. Kapisztrán nyomda, Esztergom.
- Wiesinger Károly (1927): *A balassagyarmati M. Kir. Áll. Balassi Bálint Reálgimnázium XXVII. évi értesítője*. Nyomatott Hollósy Géza könyvnyomdájában, Balassagyarmat.
- Wiesinger Károly (1931): *A balassagyarmati M. Kir. Áll. Balassi Bálint Reálgimnázium XXXI. évi értesítője*. Nyomatott Hollósy Géza könyvnyomdájában, Balassagyarmat.
- Wollek Géza (1931): *A szolnoki M. Kir. Állami Versey Ferenc Reálgimnázium értesítője az 1930–31. tanévről*. Nyomatott Szolnok és vidéke könyvnyomdájában, Szolnok.
- Zalai János (1932): *A Debreceni M. Kir. Állami Fazekas Mihály Reáliskola ötvenkilencedik értesítője az 1931–1932. iskolai évről*. Városi Nyomda, Debrecen.
- Zibolen Endre (1931): *Az újpesti M. Kir. Állami Könyves Kálmán-Reálgimnázium értesítője az 1930–31. iskolai évről*. (XXV. évfolyam.) Schinkovits Lajos könyv-, papír- és könyvkereskedése, Újpest.
- Zibolen Endre (1932): *A budapesti VII. kerületi Magyar Királyi Állami Madách Imre Gimnázium 51-ik, jubileumi értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Kiadja az iskola igazgatósága, Budapest.
- Zoltán Géza (1931): *A kőszegi M. Kir. Állami tanítóképző-intézet értesítője az 1930–31. évről*. (5. tanév.) Rónai Frigyes könyvnyomdája, Kőszeg.
- Zwick Vilmos (1931): *A nyíregyházi államilag segélyezett ág. hitv. ev. Kossuth Lajos Reálgimnázium 70. évi értesítője az 1930–31. évről*. Nyomatott Jóba Elek könyvnyomdájában, Nyíregyháza.

LEVÉLTÁRI, KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

- Chobodiczky-iratanyag, Eötvös József Főiskola, Iskolamúzeum.
- ELTE Levéltára, 8/b BTK DH 1600/1928–29. Dr. Császár Elemér jelentése a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1928. évi működéséről.
- Evangélikus Országos Levéltár (EOL). Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/II. Dr. Szigethy Lajos bírálatai. Mika–Marczinkó IV. o. Eng. sz. 77/1931. Mika–Marczinkó V. o. Eng. sz. 78/1931. Mika–Marczinkó, VI. 79/1931.
- EOL. Evang. egyetemes közgyűlési jegyzőkönyvek. 1931–1940. A magyarországi ág. hitv. evang. ker. egyetemes egyház 1935. évi november hó 15. napján, Budapesten megtartott rendes egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve. 63. sz. h. 37.
- EOL. Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 17. csomó/I. 70. sz. Raskó Kálmán gimn. igazgató 1930. július 8-i levele az egyházilag nem engedélyezett könyvekről.
- EOL. Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/II. Jánossy: Domanovszky VII. o. 103/1931. Jánossy: Szabó „Mg tört.” III. eng.
- EOL. Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 17. csomó/I. Balás Ádám véleménye Domanovszky tankönyveiről. Eng. sz. 88/1930. 89/1930. 90/1930.
- EOL. Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/II. Jablonovszky Piroska bírálata Domanovszky VIII. osztályos tankönyvéről. 162/1931.

- EOL. Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 17. csomó/I. Dr. Szigethy Lajos bírálata Ember István VII. osztályos tankönyvéről. Eng. sz. 50/1930.
- EOL. Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 17. csomó/I. Dr. Szigethy Lajos bírálata Ember István VI. osztályos tankönyvéről. Eng. sz. 49/1930.
- EOL. Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 17. csomó/I. 87/1930. Dr. Szigethy Lajos bírálata Domanovszky III. osztályos tankönyvéről.
- EOL. Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/II. Dr. Kamondy Zoltán bírálata Dr. Takáts György VIII. osztályos tankönyvéről. 153. eng.
- EOL. Egyetemes Tanügyi Bizottság. 9. doboz. Iratok, 1930–1931. 18. csomó/II. Jánossy: Szabó „Mg. tört.” III. eng. 104/1931.
- EOL. Kézírókönyvtár. Az Országos Ág. Hitv. Ev. Tanáregyesület évkönyve az 1931–32, 1932–33, 1933–34. évekről. Szerk. Dr. Losonczi Zoltán titkár. Borbély Gyula Könyvnyomdája, Mezőtúr, 1935. 42–43.
- Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény. BK 634/II. 5. Vegyes levelek.
- Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény. BK 634/V. 5. (Történelmi források a történelem tanításához. A jelzett tárgy tervezete. Vélhetően előadás.)
- Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény. BK 634/II. 5 d 3391. sz./1926. A Szent István Társulat 1926. március 12-i keltezésű levele Balogh Albinhoz.
- Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény. BK 634/II. 5 d 2176. sz./1926. A Szent István Társulat 1926. szeptember 25-i keltezésű levele Balogh Albinhoz.
- Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Benedictina gyűjtemény. BK 634/II. 5 d 2602. sz./1926. A Szent István Társulat 1926. október 16-i keltezésű levele Balogh Albinhoz.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára MNL OL K 636 Egyetemek, főiskolák és tudományos intézetek. 1932–1936. évkör 65–14. tétele. (Külföldi tankönyvek revíziója.)
- Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL).

2. d fond. Konventi Tanügyi Bizottsági iratok, 1840–1950.
II. Iskolákra vonatkozó iratok. 45. és 46. doboz. Gimnáziumi jelentések, értesítők, 1934–1935.
- MREZSL. 2. d fond. Konventi Tanügyi Biz. iratok, 1840–1950. IV. Tankönyvügyek. 86. doboz. Tankönyvek bírálata, 1925–27.
- MREZSL. 2. d fond. Konventi Tanügyi Biz. iratok. 5. doboz. Tanügyi biz. ügyei, 1914–1931. Jelentések a református tanintézetek 1929/30. tanévi állapotáról. Kézirat gyanánt. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1931. 62–64.
- MREZSL. 2. d. 86. doboz. *Barthos Kálmán* 1927. január 27-i bírálati jelentése *Ember István* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 296/1927. sz.
- MREZSL. 2. d. 86. doboz. *Barthos Kálmán* 1927. január 27-i bírálati jelentése *Domanovszky* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 298/1927. sz.
- MREZSL. 2. d. 86. doboz. *Barthos Kálmán* 1927. január 27-i bírálati jelentése *Madai* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 297/1927. sz.
- MREZSL. 2. d. 86. doboz. *Szabó Márton* 1927. április 4-i bírálati jelentése *Domanovszky* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 1089/1927. sz.
- MREZSL. 2. d. 86. doboz. *Szűcs Dezső* 1927. febr. 3-i bírálati jelentése *Ember István* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 442/1927. sz.
- MREZSL. 2. d. 86. doboz. *Szűcs Dezső* 1927. február 2-i bírálati jelentése *Domanovszky* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 441/1927. sz.
- MREZSL. 2. d. 86. doboz. *Szűcs Dezső* 1927. február 3-i bírálati jelentése *Madai* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 443/1927. sz.
- MREZSL. 2. d. 86. doboz. *Szűcs Dezső* 1927. február 3-i bírálati jelentése *Madai* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent, 443/1927. sz.
- MTAK Kézirattár. Ms. 4532/1–47. Domanovszky Sándor tankönyveinek kiadásával kapcsolatos iratok.
- MTAK Kézirattár. Ms. 4520/1–264. Domanovszky Sándor

- Comité International des Sciences Historiques-beli tevékenysége.
- MTAK Kézirattár. K 1598. Régi Akadémiai Levéltár. Commission Internationale de Cooperation Intellectuelle Magyar Nemzeti Bizottsága jegyzőkönyvei.
- MTAK Kézirattár. K. 1599. Régi Akadémiai Levéltár. Commission Internationale de Cooperation Intellectuelle Magyar Nemzeti Bizottsága Külföldi Tankönyvügyi Albizottsága jegyzőkönyvei.
- MTAK Kézirattár. Ms. 4519/76 1. A történeti oktatás és a történeti tankönyvek revíziójának kérdése c. összefoglaló.
- MTAK Kézirattár. Ms. 4519/78. Különvélemény a történelem-tanterv kérdésében.
- MTAK Kézirattár. Ms. 4519/67. *Domanovszky* 1929. december 13-i levele Klebelsberghez. MTAKK, Ms. 4522/110–4528/165. Domanovszky Sándorhoz írt levelek.
- MTAK Kézirattár. Ms. 4519/65. 68–76. Bemerkungen. Zu F. Loubal Kritik der magyarischen Lehrbücher, erschienen im. I. Band des Rapport on nationalism in history textbooks. Stockholm, 1928.
- Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyvei (OKT-jegyzőkönyvek). 1923. nov. 27. OPKM.
- Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyve, 1937. április 28. OPKM.
- Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága Magyar Nemzeti Bizottság Tankönyvügyi Albizottságával kapcsolatos iratok. (Gépiratos másolatok.) 1928–1933. OSZK Kézirattár, 116/201. 1. 2. 3.
- Pannonhalmi Főapátsági Levéltár (PFL). Főapáti Hivatal iktatott iratai.
- 643/1933. Tankönyv-megállapító értekezlet jegyzőkönyve: Pápai Gimnáziumtól.
- 700/1928. Jegyzőkönyv az esztergomi szentbenedekrendi kath. Szent István-gimnáziumban 1928. jún. 28-án tartott tankönyvjavaslo értekezletről.
- 299/1929. Jegyzőkönyv a kőszegi Ferenc József kath. reál-gimnázium tanári testületének 1929. június hó 24-én tartott tankönyv-megállapító értekezletéről.

- 300/1929. A pápai szentbenedekrendi kat. Szent Mór reál-gimnázium igazgatója beterjeszti a tankönyv-megállapító értekezlet jegyzőkönyvét.
- 471/1930. Jegyzőkönyv a községi Ferenc József kath. reál-gimnázium tanári testületének 1930. június hó 23-án tartott tankönyv-megállapító értekezletéről.
- 408/1931. Jegyzőkönyv a pápai szentbenedekrendi Szent Mór kath. reál-gimnázium tanári karának 1931. június hó 16-án tartott tankönyv-megállapító értekezletéről.
- Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára. IV. 107. Jászay Rezső hagyatéka I=Személyi iratok. Személyes iratok, 1883–1944.
- Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára. IV. 132. Balanyi György hagyatéka.
- Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára. Révai József-hagyatéka. Sk. 6. A revolúciótól az evolúcióig, I-II. (önéletrajz, 1918. szept. – 1920. aug. 21.)
- PMKL. IV. Léh István-hagyatéka. Sk. 5. Naplótöredék, 1918–1919.
- PMKL. Piarista rendfőnökség új levéltára (I.1.b). Iktatott levelezés.
- 1926/969.sz. Halamka Gyula felterjeszti cenzori jelentését Balanyi és Jászai III. osztályos történelmi könyvéről.
- 1928/85.sz. Balanyi György beterjeszti cenzori jelentését a Kontraszti-Tihanyi-féle”Az ókor története” c. kéziratról.
- 1930/630.sz. Balanyi György beterjeszti Kontraszti Dezső „Világtörténelem IV. rész” c. munkájáról a cenzori jelentést.

KÉPEK JEGYZÉKE

- 1.kép: Domanovszky Sándor. MTAKK Ms. 4536/46.
- 2.kép: Jan Dabrowski. In: Kornis Gyula: A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem alapítása 300 éves évfordulójának jubileumi emlékkönyve.
- 3.kép: Miskolczi István. Piarista Múzeum, Fényképgyűjtemény, Simonides-portrégyűjtemény, 34/18.
- 4.kép: Mesterházy Jenő. Mesterházy Jenő hagyatéka. ELTE Tanító- és Óvóképző Kar, Könyvtár.
- 5.kép: Marczinkó Ferenc és Ady Lajos az 1920-as években. A Toldy Ferenc Gimnázium Iskolatörténeti Gyűjteménye, F126.
- 6.kép: Balogh Albin OSB atya (Tulajdonos: Pannonhalmi Főapátság Fotótára.)
- 7.kép: Jászai Rezső. Borfan M. felvétele, Budapest, Rákóczi út 56. Piarista Múzeum, Fényképgyűjtemény, Simonides-portrégyűjtemény, 34/5.
- 8.kép: Balanyi György. Piarista Múzeum, Fényképgyűjtemény, Simonides-portrégyűjtemény, 34/16.
- 9.kép: Madai Pál. Halász Imre (1973): Madai Pál (1883–1967). In: Nábrádi Mihály (1973, szerk.): *A debreceni Fazekas Mihály Gimnázium (volt főreáliskola) értesítője az 1972/73-as centenáriumi tanévről*. Tankönyvkiadó, Budapest. 106–109. 106.
- 10.kép: Szigethy Lajos. EOL, Fényképtár, 12. doboz, 6/5. sz.
- 11.kép: Tanári csoportkép 1936-ból. ELTE Trefort Ágoston Gyakorlóiskola. <http://www.trefort.elte.hu/tortenet/tcs/1936.jpg>

ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. ábra: Domanovszky Sándor középiskolai történelemtan-könyvei után kifizetett honorárium alakulása 1927 és 1942 között
2. ábra: A Balogh Albin III. osztályos magyar történeti tan-könyve iránti kereslet alakulása a Szent István Társulat-nak a szerzőhöz 1926-ban írt levelei alapján

DIAGRAMOK JEGYZÉKE

1. diagram: III. osztályos tankönyvek Budapesten
2. diagram: III. osztályos tankönyvek az állami és városi fiú-középiskolákban Magyarország nyugati és keleti részén
3. diagram: III. osztályos tankönyvek a római katolikus fiú-középiskolákban Magyarország nyugati és keleti részén
4. diagram: III. osztályos tankönyvek a protestáns fiú-közép-iskolákban
5. diagram: III. osztályos tankönyvek a 109 magyarországi fiú-középiskolában

TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. térkép: Állami (és városi) fiú-középiskolák a vidéki Ma-gyarországon 1931–1932-ben
2. térkép: Domanovszky Sándor III. osztályos tankönyvének tényleges iskolai használata a vidéki Magyarországon az 1930-as évek elején
3. térkép: Állami tanító(nő)képzők tankönyvhasználata az 1930-as évek elején

4. térkép: A Mika–Marczinkó-féle teljes egyetemes tankönyvsorozatot használó állami (vagy községi) fiú-középiskolák (Budapest kivételével) 1931–32-ben
5. térkép: A Mika Sándor Világtörténet című tankönyvsorozatát választó állami (vagy városi) fiú-középiskolák az 1910-es években (a térkép csak a helység nevét jelöli)
6. térkép: A VIII. osztályos történelemtankönyv tényleges iskolai használata a római katolikus fiú-középiskolákban az 1930-as évek elején
7. térkép: Piarista főgimnáziumok VIII. osztályos tankönyvválasztása történelemből az 1910-es évek elején
8. térkép: Az evangélikus fiú-középiskolák történelemtankönyv-használata a húszas-harmincas évek fordulóján városok szerint
9. térkép: A magyar tanítási nyelvű evangélikus főgimnáziumok történelemtankönyv-használata az 1912–1913-as tanévben (Erdély kivételével)
10. térkép: Izraelita és magán fiú-középiskolák történelemtankönyv-használata az 1930-as évek elején

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Külön köszönettel tartozom Szabó Károlynak, aki biztosította számomra a kutatáshoz szükséges tankönyveket és iskolai értesítőket, Vörös Péternek, aki segített az adatokat térképre vinni, valamint Nagy Zoltánnak a lelkiismeretes korrektori munkájáért és Dávid Jánosnak a technikai szerkesztésért.